

DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'TE VAHŞİ HAYVANLARLA İLGİLİ KELİMELER VE TERİMLER

Hayrettin İhsan ERKOÇ

Özet: Türklerin 11. yüzyılda vahşi hayvanlar için kullandıkları pek çok kelime ve terim, Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmış olan *Divanü Lugatî't-Türk'te* kaydedilmiştir. Bu eserde hem omurgasız hem omurgalı hayvanların adları mevcuttur. Omurgalılar arasında balıklar, iki yaşamlılar ya da amfibiler, sürüngenler, kuşlar ve memeliler gibi çeşitli hayvanlar için kullanılan adlar, bu sözlükte kaydedilmiştir. Sözlükte hayvanların cinsiyete, renklere ve yaşa göre özelliklerini belirten terimler bulunmaktadır. Eserin hayvanların organları ve yaşadıkları yerler ile hayvanların davranışlarını anlatan pek çok kelimeyi barındırdığı görülmektedir. Vahşi hayvanların günlük hayatta kullanımıyla ilgili kelimeler de sözlükte yer almaktadır. Bu konudaki örneklerde görüldüğü üzere bu dönemde Türkler, vahşi hayvanların çeşitli organlarını gündelik hayatlarında, vahşi hayvan adlarını da kişi adlarında, unvanlarda, yer adlarında ve gök cisimlerinde kullanmışlardır. Vahşi hayvanların ayrıca dönemin atasözlerinde, deyimlerinde ve şiiirlerinde öge olarak yer aldıkları görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lugatî't-Türk*, vahşi hayvanlar, Türkçe, söz varlığı.

Words and Terms Regarding Wild Animals in the *Dīwān Luġāt at-Turk*

Abstract: Numerous words and terms used by the Turks in the 11th century regarding wild animals have been recorded in the *Dīwān Luġāt at-Turk* written by Maḥmūd al-Kāšġarī. Names of both invertebrates and vertebrates exist in this work. Names used for vertebrates have been recorded in this lexicon, including names for a variety of animals such as fish, amphibians, reptiles, birds and mammals. Terms indicating the characteristics of animals such as their gender, colors and age can be found in the lexicon. It is observed that the work contains numerous words describing the organs, living spaces and behaviors of animals. Words regarding the usage of wild animals in daily life also appear in the lexicon. As can be seen from the examples regarding this issue, the Turks used various organs of wild animals in their daily life and they also used the names of wild animals in personal names, titles, place names and celestial bodies. Furthermore, it is also observed that wild animals appear in proverbs, phrases and poems of the period as objects.

Key words: Maḥmūd al-Kāšġarī, *Dīwān Luġāt at-Turk*, wild animals, Turcic, vocabulary.

Giriş

Macaristan'dan Mançurya'ya uzanan Bozkır Kuşağı, tarih boyunca başlıca Türkler olmak üzere atlı konar-göçer kavimlere ev sahipliği yapmış, atlı konar-göçer hayat tarzının ve onun kültürünün beşiği olmuştur. Sulak arazilerde ve otlaklarda mevsimsel göçlerin yapılmasına dayanan bu hayat tarzında başlıca geçim kaynağı hayvancılıktır. Hayvanlar bu kavimlerin hayatında kilit rol sahibi olduğu için hayvanlar hakkında bu kültür sahasında pek çok kültür ögesi bulunmaktadır. Bir kültürün öğelerinin en iyi derlendiği eserlerin arasında da sözlükler gelmektedir. Karahanlı (Hakanlı) hanedanı üyesi bir bey olan Kâşgarlı Mahmud (Maḥmūd el-Kâşgarī), 1072'de tamamladığı *Divanü Lugati't-Türk* (*Dîvânu Luġâti't-Türk*; bundan sonra *DLT*) adlı Türkçe-Arapça sözlüğünde 11. yüzyıl Türk dünyası ve kültürü hakkında zengin bilgiler vermiştir. Bu eserde o dönemdeki Türklerin hayvanlarla ve hayvancılıkla ilgili kullandıkları çok sayıda kelime ve terim bulunmaktadır. Çalışmamızda vahşi hayvanlarla ilgili bu zengin söz varlığında mevcut olan kelimeler ve terimler çeşitli yönlerden incelenecektir.

1. Vahşi Hayvanlar için Kullanılan Kelimeler

Kâşgarlı Mahmud, eserinde hayvanlarla ilgili çok sayıda kelimeye ve terime yer vermiştir. Bu söz varlığının içerisinde genel terimler olduğu gibi özel kelimeler de mevcuttur. İncelediğimiz esere göre 11. yüzyılda Türkler, “hayvan” terimi için *Yılkı* kelimesini kullanmaktaydılar. Kâşgarlı Mahmud, bu kelimeyi “dört ayaklı hayvanlara verilen genel bir isim” olarak açıklamıştır (1999-III, s. 34). Sözlükte bu kelimenin “hayvan” olarak çevrildiği pek çok örnek vardır¹. Belirli fiziki özellikler taşıyan ya da belirli davranışlar gösteren hayvanlar için de bu terimin kullanıldığı görülmektedir². Kâşgarlı Mahmud, Türklerin her şeyi iki sınıfa ayırdıklarını, birisinin evcil, ikincisinin vahşi olduğunu, vahşi için *Keyik* kelimesinin kullanıldığını yazmış, bu kelimeyi aynı zamanda “Aslında yabani olan her şey için söylenir. Bu söz eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar için kullanılır.” biçiminde açıklamış, ancak Türklerin evcil hayvanlar için kullandıkları herhangi bir terimi yazmamıştır (1999-III, s. 168). Türkçe bir dürtlükte geçen *keyik* kelimesi Kâşgarlı Mahmud tarafından önce “geyik” olarak çevrilmiş, sonra da yaban hayvanı olarak açıklanmıştır (1998-I,

¹ *DLT*'teki örnekler için bk. 1998-I, s. 91, 285; 1998-II, s. 96; 1999-III, s. 292.

² Örneğin *Öküş Yılkı*: “Kalp hayvan, harın at” (DLT, 1998-I, s. 62), *Erik Yılkı*: “Yorga hayvan” (DLT, 1998-I, s. 70), *Tok Yılkı*: “Boynuzsuz hayvan” (DLT, 1998-I, s. 332), *Tülek Yılkı*: “Tüleyen, kış tüyünü döken hayvan” (DLT, 1998-I, s. 412), *Başlağ Yılkı*: “Bırakılmış hayvan” (DLT, 1998-I, s. 461), *Başğıl Yılkı*: “Başı beyaz, dört ayaklı hayvan” (DLT, 1998-I, s. 481), *Targıl Yılkı*: “Sırtında aklı, karalı çizgiler bulunan alacalı her hayvan; bu sıfat, attan başka her hayvanı vasıflar” (DLT, 1998-I, s. 482), *Kög Yılkı*: “Başiboş yayılan hayvan” (DLT, 1999-III, s. 131) ve *Tuyağlıg Yılkı*: “Tırnaklı hayvan” (DLT, 1999-III, s. 178) gibi.

s. 263). Kâşgarlı Mahmud, *Keyik awlaldı* cümlesini “Yaban hayvanı avlandı.” (1998-I, s. 295), *Keyik tutuldu* cümlesini de “Yaban hayvanı tutuldu.” (1998-II, s. 120) olarak çevirmiştir³. Türkler hayvan sürüleri için de bazı terimler kullanmışlardır. Kâşgarlı Mahmud bunlardan *Ögür*'ü “koyun, geyik, bağirtlak kuşu, cariyeye, deve gibi şeylerin toplu bir hâlde bulunması, bu gibi şeylerin sürüsü” (1998-I, s. 54)⁴, *Bölük*'ü “bölük, hayvanlardan bir bölük” (1998-I, s. 385)⁵, *Sürüg*'ü “sürü, hayvan sürüsü” (1998-I, s. 389) olarak çevirmiş, Türkçe bir beyitte “koyun, deve, at sürüleri” için *Ögür sürüg* ifadesinin kullanıldığını göstermiştir (1998-I, s. 389).

DLT'te ayrıca hayvanların fiziki özelliklerine, cinsiyetlerine ve yaşlarına göre kullanılan bazı genel terimler de verilmiştir: *Arsalık*: “Hem erkekliği hem dişliliği bulunan bir hayvan. Oğuzca.” (1998-I, s. 159); *Azıglıg*: “Azısı beliren her hayvan” (1998-I, s. 147), “İki tarafta azısı bulunan her yırtıcı hayvan” (1998-I, s. 304); *Bala*: “Hayvanlardan yırtıcı olanların ve olmiyanların yavruları” (1999-III, s. 232); *Erkek*: “Her hayvanın erkeği” (1998-I, s. 111); *Karaklıg*: “Gözlü, gözü olan her hayvan” (1998-I, s. 497); *Kenç*: “Hayvanların küçüğü” (1999-III, s. 438); *İktü*: “Ekti, elde beslenen hayvan” (1998-I, s. 114); *Mayguk*: “Çatal tırnaklı olmayan, top tırnaklı hayvanlardan tüyleri kısa olan” (1999-III, s. 175); *Ök*: “Orta yaşı bulup, büyümüş hayvan” (1998-I, s. 48); *Sağlık*: “Sağılan hayvan” (1998-I, s. 471); *Semiz*: “Semirmiş her hayvan” (1998-I, s. 365); *Soğar*: “Boynuzsuz olan her hayvan” (1998-I, s. 411); *Tirig*: “Her hayvanın dirisi” (1998-I, s. 386); *Tişî*: “Her hayvanın dişisi” (1999-III, s. 224); *Turlak*: “Her hayvanın arığı” (1998-I, s. 467); *Yavaş*: “Başı sert olmiyan her hayvan” (1999-III, s. 10).

Aşağıda *DLT*'te verilen vahşi hayvan adları, biyolojik sınıflandırmaya göre tasnif edilmiş biçimde sıralanacaktır⁶.

³ Bu duruma Erdem de işaret etmiştir (2008, ss. 315-318). *Keyik* kelimesinin geyikler için de kullanılmasına yeri geldiğinde değinilecektir.

⁴ Gülensoy'a göre bu kelime Moğolca *Ügür*'den gelmiştir (Gül, 2008, s. 280).

⁵ Sözlükte *Bölükti* kelimesi “herhangi bir hayvan sürüsü bölük bölük bir yerde toplanırsa yine böyle denir” olarak açıklanmıştır (*DLT*, 1998-II, s. 118).

⁶ Daha önce Gül de *DLT*'de evcil ve vahşi hayvanlarla ilgili geçen kelimeleri derlemiştir (2008, ss. 283-286). *DLT*'de verilen hayvan adlarından yalnızca “Küçük, kara bir hayvancık; insanı ısırır. Oğuzca.” olarak açıklanan *Kuşğaç*'ın (1998-I, s. 455) hangi hayvan olduğunu bulamadık. Türk lehçeleri arasında bu kelimeye biçim olarak en yakın kelime Yeni Uygurcada “serçe” anlamında kullanılan *Kuşkaç* kelimesi olsa da (Necip, 2008, s. 250) *DLT*'de *Kuşğaç* kelimesi “serçe kuşu” anlamıyla geçtiği için (1998-I, s. 455) Yeni Uygurcadaki *Kuşkaç*'ın *DLT*'deki *Kuşğaç* ile aynı olup olmadığı konusu karanlıkta kalmaktadır. Anonim bir Kıpçakça sözlük olan *et-Tuhfetü'z-*

1.1. Omurgasızlar

DLT de söz edilen omurgasız hayvanlar şunlardır: *Arr*: “Arı” (1998-I, s. 87); *Bi*: “Böy denilen böcek. Oğuzca.” (1999-III, s. 206); *Bit*: “Bit” (1998-I, s. 320)⁷; *Bög*: “Bir çeşit örümcek, böğ” (1999-III, s. 131); *Böy*: “Örümcek nevinden bir böcek. ‘böğ’ dahi denir, doğru olan budur.” (1999-III, s. 141); *Bürge*: “Pire” (1998-I, s. 427); *Çadan*: “Çıyan, kuyruğuörtü, akrep” (1998-I, s. 409); *Çumalı*: “Karinca. Çiğilce.” (1998-I, s. 448); *Çekürge*: “Çekirge. Oğuzca. Lakin Türkler, daha uçmadan önce, böyle derler.” (1998-I, s. 490); *Ğamıçak*: “Kurbanğa yavrusu dahi denilen su böceği” (1998-I, ss. 487-488); *Ğarınça*: “Karinca. Oğuzca.” (1999-III, s. 375); *Ğarınçak*: “Karinca. Oğuzca. ğarınça dahi denir.” (1998-I, s. 501); *Ğatkiç*: “Çıyana benzer bir böcektir; insanı sokar. Arguca.” (1998-I, s. 455); *Kimünçe*: “Sivrisinek” (1999-III, s. 358); *Ğomşuy*: “Kanla dolmuş kene, gene” (1999-III, s. 241); *Ğoñuz*: “Osurgan böceği” (1999-III, s. 363); *Kökegün*: “Gök sinek” (1998-II, s. 287); *Ğudğu*: “Sinek, karasinek” (1998-I, s. 425); *Ğudğu*: “Sinek” (1999-III, s. 201); *Ğurt*: “Soğulcan soyundan olan hayvanlar” (1998-I, s. 342); *Ğümüçe*: “Sivrisinek” (1998-I, s. 445); *Ğüye*: “Ğüve. Keçe ve keçeye benzeyen şeyleri yiyen böcek.” (1999-III, s. 170); *Ğüzküni*: “Bokböceği cinsinden bir böcektir, geceleri ses vererek uçar.” (1998-I, s. 493); *Muğuzğak*: “Bal arısına benzeyen bir sinek. Arguca.” (1998-I, s. 504); *Öyez*: “Öyez, övez, bir çeşit sivrisinek. Oğuzca.” (1998-I, s. 84); *Sakırku*: “Kene, sakırğa” (1998-I, s. 489); *Sırıçğa*: “Çekirge” (1998-I, s. 489); *Sinek*: “Şehirliler dilince sivrisinek, göçebeler dilince karasinek” (1999-III, s. 367); *Şutu*: “Kırkayak, örümcek, çıyan gibi böcek. Öz Türkçe değildir.” (1999-III, s. 218); *Sowuşğan*: “Karında bir yılan” (1998-I, s. 519); *Sunzi*: “Pire soyundan bir hayvandır. Bunun ‘bit’ olduğunu sanıyorum.” (1998-I, s. s.422); *Tarığ Biti*: “Tahıla düşen ufak hayvancık” (1998-I, s. 320); *Yengeç*: “Yengeç. Oğuzca.” (1999-III, s. 384); *Zanbr*: “Gece öten ve çekirgeye benzeyen bir böcek, orak kuşu” (1999-III, s. 441).

1.2. Omurgalılar

1.2.a. Balıklar: *Balık*: “Balık” (DLT, 1998-I, s. 379); *Başğan*: “Elli ritıldan yüz ritla kadar olan büyük balık” (DLT, 1998-I, s. 438); *Çapağ*: “Türk gölünde bulunan ufak bir balık” (DLT, 1998-I, s. 381).

1.2.b. İki Yaşamlılar (Amfibiler): *Baka*: “Kurbanğa” (DLT, 1999-III, s. 226); *Kurbanğa*: “Kara kurbağası” (DLT, 1999-III, s. 122).

Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye'de “bir tür kuş” olarak açıklanan *Ğızğaş* kelimesi (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007, s. 147) de Yeni Uygurcadaki *Ğuşğaç* olmalıdır.

⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Oğlan sirkelendi* cümlesini “Çocuk sirkelendi, çocuğun başı bit yavrusu ile doldu” olarak açıklamış (1999-III, s. 202), *Sirke* kelimesini ise “başta türeyen bit yumurtası, sirke” olarak çevirmiştir (1998-I, s. 430).

1.2.c. Sürüngenler: *Alavan:* “Timsah” (DLT, 1998-I, s. 140); *Büke:* “Ejderha, büyük yılan” (DLT, 1999-III, s. 227); *İnek:* “İnek. Oğuzlar kaplumbağanın dişisine de *inek* derler” (DLT, 1998-I, s. 111); *Keler:* “Keler” (DLT, 1998-I, s. 364); *Münjüz Baka:* “Kaplumbağa” (DLT, 1999-III, s. 226); *Nek:* “Timsah” (DLT, 1999-III, s. 155)⁸; *Nek Yılan:* “Ejderha” (DLT, 1999-III, s. 155); *Soğan Yılan:* “Tulum gibi iri bir yılan” (DLT, 1998-I, s. 409)⁹; *Yılan:* “Yılan” (DLT, 1999-III, s. 29).

1.2.ç. Kuşlar: *Aη:* “Yağı ile ilaç yapılan bir kuş adı” (DLT, 1998-I, s. 40)¹⁰; *Arubat:* “Demirhindi” (DLT, 1998-I, s. 138); *Bala:* “Kuş yavrusu” (DLT, 1999-III, s. 91, 232); *Kekük:* “Seksek kuşu” (DLT, 1998-II, s. 287)¹¹; *Kök Tupulğan:* “Bir kuş adı. Bunun kanadında çelik varmış; dağın burnuna vurunca delip öbür tarafa geçermiş. Bunu bana, kendisinden birçok faydalar edindiğim bir kimse haber verdi” (DLT, 1998-I, s. 519)¹²; *Köti Kızlaq:* “Kabakuş denilen bir kuştur;

⁸ Bu kelime Sanskrit kökenli olup aslı “yılan” anlamına gelen *Nāga*'dır (Gül, 2008, s. 280). Atalay'ın *Nek* olarak okuduğu bu kelimeyi Gül *Nāg* olarak okumuştur (Gül, 2008, s. 285).

⁹ Gül, bu terimin yılanın soğanın şekline benzetilerek türetildiğini belirtmiştir (2008, s. 285).

¹⁰ Gabain, Eski Türkçe *Aη* ve *Eη* kelimelerini “av hayvanı” olarak açıklamıştır (1950, s. 294, 298). Dun-huang'da 敦煌 bulunan Türk Runik yazılı ikinci el yazması olan *Irķ Bitig* adlı Uygur fal kitabında 31. falda *Eη* kelimesi geçmektedir ve bu kelime hem Orkun hem de Tekin tarafından “av” olarak çevrilmiştir (Orkun, 1994, s. 273; Tekin, 2004, s. 21, 30). Aynı eserde 49. falda geçen *Bars kiyik eηleyü meηleyü barmış* cümlesi Orkun tarafından “Kaplan hayvan(av) camı isteyerek varmış” (1994, s. 277), Tekin tarafından “Bir kaplan avlanmaya gitmiş.” (2004, s. 24, 32) olarak çevrilmiştir. Çalışmasının sözlük bölümünde Orkun, *Irķ Bitig*'de geçen *Eη* kelimesinin aslının *Aη* olduğunu, ancak metinde kelimedden sonra gelen *men* sözünün etkisiyle *Eη*'e dönüştüğünü belirtmiştir (1994, s. 760). Eski Uygurca belgelerde *Aηçi* kelimesi “avcı” ve “hayvan avcısı” anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968, s. 16). *Aη* kelimesi Yeni Uygurcada “av”, Kırgızcada “yabani hayvan, şikâr”, Altaycada “av, vahşi hayvan; geyik, karaca”, Tuvacada “av hayvanı; yurtcu hayvan”; *Aηçi* kelimesi Kırgızcada, Altaycada ve Tuvacada “avcı”, *Aηçi* kelimesi de Yeni Uygurcada “avcı” anlamına gelmektedir (Yudahin, 1945-I, s. 33; Altayca-Türkçe Sözlük, 1999, s. 25; Tuva Türkçesi Sözlüğü, 2003, s. 5; Necip, 2008, s. 13). Görüldüğü kadarıyla Türkçede *Aη* kelimesi hep avla ilgili kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un *DLT*'de bu kelimeyi yağından ilaç yapılan bir kuş olarak açıklaması belki de kuşun avlanmasıyla ilgili bir durumdu.

¹¹ *Irķ Bitig*'de 23. falda geçen *Kekük* kelimesi Orkun tarafından “süksük kuşu” (1994, s. 271, 809), Gabain tarafından “guguk kuşu” (1950, s. 313), Tekin tarafından “kartal” ve “bir tür doğan ya da kartal” (2004, s. 20, 29) olarak açıklanmış, Caferoğlu da Gabain'ın açıklamasını benimsemiştir (1968, s. 104).

¹² Kâşgarlı Mahmud, *Tupulğan* kelimesini “*bu er ol çerig tupulğan* = bu, savaş sıralarını yarıp yırtan kişidir. Bunun aslı *temür tupuldı* sözünden gelmiştir, ‘demir delindi’

kuyruğu kırmızı olur” (DLT, 1998-I, s. 474); *Kuş*: “Bütün kuşların adıdır; sonra bundan bir takımları ayrılır” (DLT, 1998-I, s. 331).

Yırtıcı Kuşlar: Kâşgarlı Mahmud’un *DLT*’de değindiği yırtıcı kuşlar şunlardır: *Balıkçın*: “Balıkçıl, balık avlıyan bir ak kuş” (1998-I, s. 512); *Çaflı*: “Şahin” (1998-I, s. 431); *Çağrı*: “Doğan kuşu, çakır” (1998-I, s. 421); *Çakır* (1998-I, s. 111)¹³; *Çibek Karguy*: “Delicedoğan, moymul” (1998-I, s. 388); *Çibek Kırkuy*: “Atmacaya benzeyen bir kuş” (1999-III, s. 241)¹⁴; *Ël Kuş*: “Kartala benzeyen alacalı bir kuş” (1998-I, s. 49); *Il Kuş?*: “Atmaca” (1998-I, s. 331)¹⁵; *Karakuş*: “Tavşancıl” (1998-I, s. 331), “Karakuş, tavşancıl” (1999-III, s. 221); *Kepeli*: “Gecekuşu” (1998-I, s. 448); *Kırguy*: “Atmaca” (1998-II, s. 95); *Kırkuy*: “Atmaca kuşu”; *Kuburğa*: “Baykuş” (1998-I, s. 489); *Kuş*: “Doğan kuşu” (1998-II, s. 181); *Küzkünek*: “Çakıra ve kelere benzer bir kuş; hava yutmakla geçinir” (1998-I, s. 528); *Laçin*: “Şahin. Bu, yırtıcı kuşlardandır” (1998-I, s. 410)¹⁶; *Sonkur*: “Sonkur kuşu, yırtıcı kuşlardan birinin adıdır. Bu *toğrul* kuşundan küçüktür.” (1999-III, s. 381); *Teşelgüç*: “Dölengeç denilen kuş. Oğuzca.” (1999-III, s. 388); *Teşelgün*: “Dölengeç kuşu. Öbür Türklerin dilince”

demektir.” olarak (1998-I, ss. 519-520), *Tubuldı* kelimesini “öt *tubuldı* = delik delindi; *er tonın tubuldı* = adam elbisesini çıkardı. Oğuzca” şeklinde (1998-II, s. 119), *Tuplundı* kelimesini de “*tam tuplundı* = duvar delindi. Başkası da böyledir.” olarak (1998-II, s. 242) açıklamıştır. Eski Uygurcada “Sancı (iç); bağırsak, böbrek ve benzerleri sancısı” anlamına gelen bir *Tupulğak* kelimesi mevcuttu (Caferoğlu, 1968, s. 253). *Tüpul-* fiili Budist bir Uygur belgesinde “delmek” anlamında kullanılmıştır (Clouston, 1972, s. 440). Bu kelime 1069-1070’te Balasagunlu Yusuf Has Hacib (1017-1077) tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*’te 1734. ve 2328. beyitlerde “delmek” anlamında geçiyorsa da Clouston tarafından *tuplur* ve *tupulsa* okunduğu hâlde (1972, s. 440) Arat tarafından *tüplür* ve *topulsa* olarak okunmuştur (1999, s. 190, 247). Clouston, çeşitli tarihî Türk lehçelerinde ilaç yapımında kullanılan bir bitki adı olarak kullanılan *Tobalak*, *Topalak*, *Topalan*, *Toplak* ve *Tupulğak* kelimelerinin de bahsi geçen fiilden türediğini belirtmiştir (1972, s. 441). Kırgızcada “sarı asma kuşu” anlamında kullanılan *Dumbul* kelimesi mevcut ise de (Yudahin, 1945-I, s. 314) *DLT*’de geçen *Tupulğan*’la bu kelime arasında bir ilişki olup olmadığı konusunda emin değiliz.

¹³ Bu kelime, Kâşgarlı Mahmud’a bir hikâye anlatmış olan Muhammed Çakır Tonka Han oğlu Nizamettin İsrail Toğan Tekin’in (*sic*) adında geçmektedir.

¹⁴ Atalay madde başını *kırkuy* yazmış ve Arap yazısıyla da bu şekilde yazmış, ancak *Çibek Kırkuy* örneğini verirken Arap harfleriyle *çibek kırkuy* yazmış olmasına karşılık Latin harfleriyle *çibek kırguy* yazmıştır.

¹⁵ Kâşgarlı Mahmud’un verdiği *Ël Kuş* ve *Il Kuş* adlarındaki *Ël* ve *Il* kelimelerinin kesin olmamakla birlikte renk belirttikleri düşünülebilir. *Ël* kelimesi *Al*’ın farklı yazılmış bir biçimi olabilir. Ayrıca Kırgızcada *Il* kelimesi “gözdeki beyaz, leke” anlamlarına gelmektedir (Yudahin, 1945-I, s. 351).

¹⁶ Gülensoy, bu kelimenin Moğolca *Naçin* kelimesinden geldiğini belirtmiştir (Gül, 2008, s. 280).

(1999-III, s. 388); *Toğan* (1998-I, s. 111)¹⁷; *Toğrul*: “Yırtıcı kuşlardan bir kuş. Bin kaz öldürür, bir tanesini yer.” (1998-I, s. 482); *Turumtay*: “Yırtıcı kuşlardan birinin adı” (1999-III, s. 243)¹⁸; *Us*: “Kerkes kuşu” (1998-I, s. 36), “Kartal” (1998-II, s. 17); *Ühi*: “Baykuş. Türklerin çoğu ۷ ile *ügi* diye söylerler, doğrusu da budur.” (1998-I, s. 161), “Baykuş için *ühi* denirse de, öz Türkler buna *ügi* derler.” (1999-III, s. 118), “Baykuş. Türklerin çoğu *ügi* derler.” (1999-III, s. 238); *Üriñ Kuş*: “Akdoğan” (1998-I, s. 331); *Üs*: “Kerkes kuşu” (1999-III, s. 46); *Yabakulak*: “Kuşlardan baykuş. Yabaku ve Yemek dillerince.” (1999-III, s. 56).

Ötücü Kuşlar: *DLT*’de geçen ötücü kuşlar şunlardır: *Artuç*: “Ardıç” (1998-I, s. 95); *Çançarğa*: “Serçe kuşu” (1999-III, s. 242); *Çekik*: “Serçeye benzer alacalı bir kuş, siyah koyalıklarda bulunur” (1998-II, s. 287); *Çomguk*: “Ayağı, başı kızıl, kanadında ak tüy bulunan karga. Oğuzlar ۷ nı atarak *çomuk* derler.” (1998-I, s. 470); *Ķarga*: “Karga” (1998-I, s. 425); *Ķargılaç*: “Kırlangıç” (1998-I, s. 526); *Ķarlıgaç*: “Bu anlamda [kırlangıç] bir kelimedir, yukarıki kelimeden çevrilmiştir.” (1998-I, s. 527); *Ķızkuş*: “İnsanın üzerine düşecekmiş gibi alçaktan uçan bir kuş” (1998-I, s. 326), “tüylerinin rengi bukalemuna benzer, açılınca renkten renge giren bir kuşun adı” (1998-I, s. 332)¹⁹; *Ķuşgaç*: “Serçe kuşu” (1998-I, s. 455); *Ķuzgun*: “Kuzgun” (1998-I, s. 439); *Sağızgan*: “Saksağan” (1998-I, s. 518); *Sağzıgan*: “Saksağan” (1998-I, s. 439); *Sanduvaç*: “Bülbül” (1998-I, s. 529; 1999-III, s. 178); *Sığırçık*: “Sığırçık kuşu” (1998-I, s. 501); *Seçe*: “Serçe kuşu. Oğuzca.” (1999-III, s. 219); *Semürgük*: “Bülbüle benzer kuş. Balasagun dilince.” (1998-II, s. 290); *Sundılaç*: “Yunt kuşu, çayır kuşu” (1998-I, s. 526); *Tartar*: “Kumruya benzer bir kuş” (1998-I, s. 485); *Turıga*: “Turga kuşu, bir çeşit serçe” (1999-III, s. 174); *Übüp*: “İbibik kuşu. Buna *übgük* dahi denir.” (1998-I, s. 78); *Yañan*: “Yalnız başı beyaz olan alaca karga” (1999-III, s. 376).

¹⁷ Bu kelime, Kâşgarlı Mahmud’a bir hikâye anlatmış olan Muhammed Çakır Tonka Han oğlu Nizamettin İsrail Toğan Tekin’in (*sic*) adında geçmektedir.

¹⁸ Cemaleddin Ebu Muhammed et-Türkî tarafından 1451’den önce yazılmış bir Kıpçak sözlüğü olan *Kitâbu Bulgatü'l-Müşâk Fî Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak*’ta *Turumtay* kelimesi “bir tür ala doğan” olarak açıklanmıştır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007, s. 284). Yeni Uygurcada *Turumtay* “Bozdoğan” demektir (Necip, 2008, s. 428). Kırgızcada da *Turumtay* kelimesi “Falco vespertinus denilen doğan” anlamıyla kullanılmaktadır (Yudahin, 1948-II, s. 762).

¹⁹ 1312’de Ebu Hayyan tarafından yazılan Kıpçakça sözlük *Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk*’in Veliyyüddin Efendi Kütüphanesindeki yazmasına bilinmeyen birisi tarafından eklenen ve *el-İdrak Haşiyesi* olarak bilinen küçük sözlükte *Ķız Ķuşu* kelimesi “serçe gibi bir alaca kuş” anlamıyla geçmektedir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007, s. 147).

Su Kuşları: *Añıt*: “ördeğe benzer kızıl renkli bir kuş, angıt” (DLT, 1998-I, s. 93); *Kaşğalak*: “ördekten küçük bir su kuşu” (DLT, 1998-I, s. 528)²⁰; *Kaz*: “Kaz” (DLT, 1999-III, s. 149); *Kıl Kuđruk*: “Kıl kuş” (DLT, 1998-I, s. 337); *Kıl Kuş*: “Ördeğe benzer bir kuştur, ilkbaharda gelir, Beyler onu birbirlerine armağan ederler.” (DLT, 1998-I, s. 337); *Korday*: “Kuğu cinsinden bir kuş” (DLT, 1999-III, s. 240); *Kuğu*: “Kuğu kuşu” (DLT, 1999-III, s. 225); *Ördek*: “Ördek” (DLT, 1998-I, s. 103); *Yuğak*: “Ördeğe benzer su kuşları” (DLT, 1998-I, s. 222), “Sukuşu” (DLT, 1999-III, s. 17).

Tavuksular: *Boğ*: “Toy kuşu” (DLT, 1999-III, s. 121); *Budursın*: “Bildircim” (DLT, 1998-I, s. 513); *Keklik*: “Keklik kuşu” (DLT, 1998-I, s. 479); *Süglin*: “Sülün kuşu” (DLT, 1998-I, s. 444); *Süwlin*: “Sülün kuşu” (DLT, 1998-I, s. 444); *Şa*: “Alacalı bir kuştur. (...) Bu kuş daima yere yakın uçar.” (DLT, 1999-III, s. 211)²¹; *Talwir*: “Keklik” (DLT, 1998-II, s. 173); *Toy*: “Toy kuşu. Bu, ÷ harfini ı yapanların dilinedir. toğ dahi denir. Çiğilce.” (DLT, 1999-III, s. 142); *Ular*: “Keklik” (DLT, 1998-I, s. 148); *Yun Kuş*: “Tavus” (DLT, 1998-I, s. 331), “Tavus kuşu” (DLT, 1999-III, s. 144).

Yağmur Kuşları: *Çulık*: “Üveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu, çulluk” (DLT, 1998-I, s. 381).

Turnamsılar: *Turna*: “Durna, turna” (DLT, 1999-III, s. 239).

Deve kuşugiller: *Tewi Kuş*: “Devekuşu” (DLT, 1998-I, s. 331).

Bağırtlakgiller: *Bağırtlak*: “Bağırtlak denen kuş” (DLT, 1998-I, s. 503).

Güvercingiller: *Baybayuk*: “Kelebek kuşu denilen bir kuştur. Yuvasını ağaç dalları arasında zenbil şeklinde yapar, güzel öter.” (DLT, 1999-III, s. 179); *Kökürçkün*: “Güvercin” (DLT, 1999-III, s. 419).

1.2.d. Memeliler

Yarasalar: *Ayayarsğu*: “Yarasa. Çiğilce. Birtakımları yarısıa derler.” (DLT, 1999-III, s. 433); *Kepeli*: “Yarasa” (DLT, 1998-I, s. 448).

Geviş Getirenler: Kâşgarlı Mahmud’un *DLT*’de geviş getiren hayvanlar hakkında kaydettiği kelimeler şunlardır: *Ağğırak*: “Kulakları ak, vücudunun öbür tarafları kara olan geyik. Dişi koyun için koç ne ise bu da geyik için odur.” (1998-I, s. 144); *Arkar*: “Boynuzundan bıçak sapı yapılan dişi dağ keçisi”

²⁰ Yeni Uygurcada “su tavuğu” anlamına gelen *Kaşkaldak* ve Kırgızcada “su tavuğu, Rallus” olarak açıklanan *Kaşkaldak* kelimeleri mevcutsa da (Yudahin, 1948-II, s. 415; Necip, 2008, s. 225) bu kuşun *DLT*’deki *Kaşğalak* ile aynı olup olmadığı konusunda emin değiliz. Eğer bu kuşlar aynı iseler o zaman “Su Kuşları” bölümüne değil, “Turnamsılar” bölümüne konulmaları gerekir.

²¹ Günümüzde Altaycada *Çay*, “yaban horozu” demektir (Altayca-Türkçe Sözlük, 1999, s. 70). Bu kelime, *DLT*’de geçen *Şa* adlı kuş olabilir.

(1998-I, s. 117), “Dağ keçisi” (1998-I, s. 421), “Geyik” (1998-I, s. 214); *Atan*: “İğdiş edilmiş deve” (1998-I, s. 75); *Azma*: “Taşağının derisi yarıldığı için aşamayan koç” (1998-I, s. 130); *Bogra*: “Deve aygırı” (1998-I, s. 420), “Boğa” (1998-I, ss. 187-188); *Boğa*: “Boğa” (1999-III, s. 226); *Botuk*: “Boduk, deve yavrusu” (1999-III, s. 218); *Bulan*: “Kıpçak illerinde avlanan iri yarı bir yaban hayvanıdır; küp gibi içi oyuk, yukarıya kalkık bir boynuzu vardır, orada kar veya su toplanır, dişisi diz çökerek erkek oradan su içer, erkeği diz çökerek te dişisi su içer.” (1998-I, s. 413)²²; *Buzağu*: “Buzağı” (1998-I, s. 446); *Çepiş*: “Çepiş, altı aylık keçi yavrusu” (1998-I, s. 368); *Eçkü*: “Keçi” (1998-I, s. 128); *İhan*: “Dişi deve” (1998-I, s. 120); *Iwık*: “Kırlarda, taşlı yerlerde yaşayan geyik” (1998-I, s. 67), “Geyik” (1998-I, s. 239, 265); *İnek*: “İnek” (1998-I, s. 111); *Keçi*: “Keçi. Oğuzca.” (1999-III, s. 219); *Keyik*: “Aslında yabani olan her şey için söylenir. Bu söz eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar için kullanılır.” (1999-III, s. 168)²³; *Koç*: “Koç. Oğuzca. Aslı *Koçnar*’dır.” (1998-I, s. 321); *Koçnar*: “Koç” (1998-II, s. 101); *Oğlak*: “Oğlak” (1998-I, s. 119); *Öd*: “Sığır. Çiğil dilinde.” (1998-I, s. 45); *Öküz*: “Öküz” (1998-I, s. 59); *Sığır*: “Sığır” (1998-I, s. 364); *Sıgun*: “Yaban sığırı” (1998-I, s. 409); *Sukak*: “Sığın” (1998-I, s. 214), “Beyaz geyik” (1998-II, s. 287), “Geyik” (1998-I, s. 498); *Suw Sıgırı*: “Manda, dombay” (1998-I, s. 364); *Tadun*: “Tosun, iki yaşında olan sığır. Dişisine *tişi tadun* denir.” (1998-I, s. 400); *Tadun*: “Bir yaşındaki buzağı” (1999-III, s. 171); *Teke*: “Boynuzundan yay yapılan erkek geyik”, “Teke” (1999-III, s. 228); *Tevey*: “Deve” (1999-III, s. 447); *Tewey*: “Deve. Bir tek deveye ve topluluğa dahi söylenir. İki çıkak arasındaki ف ile. Oğuzlar *deve* derler.” (1999-III, s. 225)²⁴; *Tewi*: “Deve” (1998-I, s. 127); *Titir*: “Dişi deve” (1998-I, s. 361); *Toruğ*: “At. (...) Bazı kere eğreti olarak, benzetme yoluyla deveye ve sığıra dahi bu ad verilir.” (1998-I, ss. 373-374); *Torum*:

²² Kıpçakça *Bulan* kelimesi *et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye*’de, *Bulnağ* ve *Bulanak* kelimeleri de *Kitâbü’l-İdrâk Li Lisâni’l-Etrâk*’te “yaban eşeği” olarak açıklanmıştır (Abû-Hayyân, 1931, s. 23; Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007, s. 37). *Bulan* kelimesi Kırgızcada “bir nevi ceylan; kula; parlak”, Altaycada “Avrupa muzı”, Tuvacada da “mus (geyik)” anlamlarında kullanılmaktadır (Yudahin, 1945, s. 143; Altayca-Türkçe Sözlük, 1999, s. 45; Tuva Türkçesi Sözlüğü, 2003, s. 16). Kâşgarlı Mahmud’un bu hayvanı tarif edişi de geniş getirenlere girmektedir.

²³ *Keyik* kelimesi *DLT*’de bazı örneklerde “geyik”, bazı örneklerde de “av hayvanı” olarak çevrilmiştir. “Geyik” anlamındaki kullanımlar için bk. *DLT*, 1998-I, s. 156, 206, 224, 228, 306, 311, 421, 1998-II, s. 8, 143, 152, 292, 1999-III, ss. 151-152, 353, 429.

²⁴ Kâşgarlı Mahmud, *DLT*’de öbür Türklerdeki ت’yi Oğuzların د yaptıklarını anlatırken bir yerde öbür Türklerin deveye *tewey*, Oğuzların *deve* dediklerini yazmışken (1998-II, s. 195) başka bir yerde öbür Türklerin *tiwi*, Oğuzların *teve* dediklerini belirtmiştir (1999-III, s. 139).

“Torum, deve yavrusu. Dışisine *tişi torum* denir.” (1998-I, s. 396)²⁵, “İki yaşındaki deve yavrusu” (1998-I, s. 498); *Tüğe*: “Düğe, iki yaşına varmış olan buzağı” (1999-III, s. 229); *Ud*: “Öküz” (1998-I, s. 346); *Ud*: “Öküz” (1998-II, s. 293).

Tek Toynaklılar: *DLT*'de geçen tek toynaklı hayvanlar şunlardır: *Adğır*: “Aygır” (1998-I, s. 95); *Arkun*: “Yaban aygiriyle evcil kısraktan olan at. Koşuyu en çok bu atlar kazanır.” (1998-I, s. 107); *At*: “At” (1998-I, s. 34); *Bi*: “Kısrak. Türklerce; Oğuzlarca değil.” (1999-III, s. 206); *Boğra*: “Aygır” (1999-III, ss. 254-255, 282); *Él*: “Atı anlatır bir isimdir.” (1998-I, ss. 48-49); *Eşyek*: “Eşek. eşgek de denir. ı harfi ile söylemek daha fasihtir. (1998-I, s. 114); *Kısır*: “Kısrak” (1998-I, s. 236); *Kısırak*: “Kısrak.” (1998-I, s. 203), “Genç kısrak. Oğuzlarca, herhangi bir kısrak.” (1998-I, s. 474); *Kolan*: “Yaban eşeği” (1998-I, s. 415); *Köçüt*: “At” (1998-I, s. 367); *Kulun*: “Tay” (1998-I, s. 404); *Sıp*: “İki yaşına girmiş olan tay” (1998-I, s. 319); *Tay*: “Tay” (1999-III, s. 158); *Toruğ*: “At” (1998-I, ss. 373-374); *Tosun*: “Henüz binilmemiş olan tay” (1998-I, s. 402); *Yund*: “At. Bu, cins isimdir. Bir ve birçok ata söylenir; deve kelimesi gibi.” (1999-III, s. 7).

Ayıgiller: *Aba*: “Ayı. Kıpçakça.” (DLT, 1998-I, s. 86); *Adığ*: “Ayı” (DLT, 1998-I, s. 63); *Adığ Merdegi*: “Ayı yavrusu” (DLT, 1998-I, s. 480); *Ayığ*: “Ayı. Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde *adığ*'dır.” (DLT, 1998-I, s. 84); *Merdek*: “Ayı yavrusu” (DLT, 1998-I, s. 480).

Domuzgiller: *Çocuk*: “Domuz yavrusu, her şeyin küçüğü” (DLT, 1998-I, s. 381); *Toñuz*: “Domuz” (DLT, 1999-III, s. 363); *Toñuz Merdegi*: “Domuz yavrusu” (DLT, 1998-I, s. 480).

Filgiller: *Yağan*: “Fil. İki dilin birinde, (Türk ve Türkmenceden birinde)” (DLT, 1999-III, s. 29); *Yayan*: “Fil. Bunu Oğuzlar bilmezler.” (DLT, 1999-III, s. 376); *Yengen*: “Fil” (DLT, 1998-II, s. 210).

Kedigiller: *Arslan*: “Arslan” (DLT, 1999-III, s. 412); *Asrı*: “Kaplan” (DLT, 1998-I, s. 126); *Burslan*: “Erkek adlarındandır. *arslan burslan* diye iki kelime bir arada kullanılıyor. *burslan* kelimesi yalnız olarak kullanılmaz. Doğru olanı bu kelime *bebür* anlamına olmasıdır. Eğer her zaman arslan kelimesi ile birlikte kullanılsaydı, bu kelime erkek adı olmazdı.” (DLT, 1999-III, s. 418); *Enük*: “Arslan yavrusu. Sırtlan, kurt, köpek yavrularına da *enük* denir.” (DLT, 1998-I, s. 72); *Pars*: “Yırtıcı bir hayvan” (DLT, 1998-I, s. 344); *Toña*: “Bebür. Kaplan cinsinden bir hayvandır; fili öldürür, asıl olan budur.” (DLT, 1999-III, s. 368).

Kemiriciler: Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiği kemiriciler şunlardır: *Alağır*: “Türkmenlerin yediği *geleni* adındaki küçük bir hayvan” (1998-I, ss. 161-162);

²⁵ Gülensoy'a göre bu kelime Moğolca *Torum*'dan gelmiştir (Gül, 2008, s. 281).

Aplan: “Sıçan cinsinden bir hayvancık” (1998-I, s. 120); *Argun*: “Sıçan cinsinden, yarım arşın uzunluğunda bir hayvancık. Duvarların yarıklarından serçeleri avlar, koyunun üzerine atılırsa koyunun eti sararır. Uyuyan insanın üzerine atılırsa sidik tutukluğuna uğrar.” (1998-I, s. 120); *Buzağı Tılı*: “Sıçan gibi küçük bir hayvan” (1998-I, s. 446); *Çekiün*: “Ada tavşanı yavrusu, göcen” (1998-I, s. 402); *Kelegü*: “Geleni, tarla sıçanı soyundan bir hayvancık” (1998-I, s. 448); *Kirpi*: “Kirpi” (1998-I, s. 415); *Kiş*: “Samur” (1999-III, s. 126); *Kösürge*: “Köstebek, tarla sıçanı soyundan bir hayvan” (1998-I, s. 490); *Kösürgen*: “Bir çeşit köstebek” (1998-I, s. 522); *Ķunduz*: “Su köpeği, kunduz” (1998-I, s. 458); *Küzün*: “Kendisiyle serçe kuşu, tarla sıçanı, köstebek gibi şeyler avlanan, sıçan cinsinden bir hayvan” (1998-I, s. 404)²⁶; *OĶluĶ Kirpi*: “Kirpinin büyüğü” (1998-I, s. 415); *PorsmuĶ*: “Porsuk. Semizlikte sav olmuştur. Oğuzlar bu kelimedeki Ķ i atarak *porsuĶ* derler.” (1999-III, s. 417); *Sarsal*: “Sansar, samura benzer bir hayvancık” (1998-I, s. 483); *SıçĶan*: “Fare, sıçan” (1998-I, s. 438); *SoĶur*: “Tavşan” (1998-I, s. 494), “Ada tavşanı” (1998-II, s. 227); *SuĶur*: “Keler’e benzer bir çeşit ada tavşanı; derisinden yağmurluk yapılır” (1998-I, s. 363); *TavışĶan*: “Tavşan” (1998-I, s. 513); *Tegii*: “Tegin, samur” (1999-III, s. 370); *Yamlan*: “Bir çeşit sıçan, gеме” (1999-III, s. 37); *Yarpuz*: “Yılan yiyen bir hayvan, firavun sıçanı” (1999-III, s. 39).

Etçiller / Köpekçiller: *Ar Böri*: “Sırtlan” (DLT, 1998-I, s. 79); *Arju*: “Çakal. (İki çıkak arasındaki Ķ ile)” (DLT, 1998-I, s. 127)²⁷; *Arzu*: “Çakal” (DLT, 1999-III, s. 401); *Barak*: “Çok tüylü köpek. Türklerin inandıklarına göre, kerkes kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlamış, bunların üzerine oturmuş, yumurtanın birisinden barak çıkarmış. Bu, köpeklerin en çok koşanı, en iyi avlayanı olurmuş. Öbür yumurtadan da bir yavru çıkarmış; bu, son yavrusu olurmuş.” (DLT, 1998-I, ss. 377-378); *Böri*: “Kurt” (DLT, 1999-III, s. 220); *Enük*: “Sırtlan, kurt, köpek yavrusu” (DLT, 1998-I, s. 72); *It*: “İt, köpek” (DLT, 1998-I, s. 35); *It Balası*: “Köpek yavrusu” (DLT, 1999-III, s. 232); *Ķançık*: “Dişi köpek” (DLT, 1998-I, s. 475); *Ķurt*: “Oğuzlar *böri*’ye *Ķurt* derler.” (DLT, 1998-I, s. 342); *Tilki*: “Tilki” (DLT, 1998-II, s. 343); *Tilkü*: “Tilki” (DLT, 1998-I, s. 429).

²⁶ Arapçadan bilinmeyen birisi tarafından çevrilmiş olan ve hükümdarlara yol göstermek amacıyla yazılan *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*'de “gelincik” olarak açıklanan *Közen* kelimesi (Toparlı-Vural-Karaathı, 2007, s. 161) ile *Kitâbu BulĶatü'l-Müşâk Fî Lügati't-Türk ve'l-Ķıfçak*'ta “gelincik, daĶ gelinciĶi”, 13-14. yüzyıllarda yazıldığı düşünölen Kıpçakça-Latince-Almanca sözlük *Codex Cumanicus*'ta, *Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk*'te ve *et-Tuhfetü'z-Zekiyye fî'l-Lügati't-Türkiyye*'de “sansar, firavun sıçanı da denilen kokarca” olarak açıklanan *Közen* kelimesi (Grönbech, 1992, s. 130; Toparlı-Vural-Karaathı, 2007, s. 170), *DLT*'deki *Küzün* hayvanı ile ilgili olabilir.

²⁷ Bu kelime SoĶda kökenlidir (Göl, 2008, s. 280).

Maymunlar: *Biçin*: “Maymun” (DLT, 1998-I, s. 346); *Keyik*: “Maymun” (DLT, 1999-III, s. 168); *Keylig*: “Maymun” (DLT, 1999-III, s. 175).

2. Hayvanların Özellikleri ile İlgili Terimler

Kâşgarlı Mahmud, *DLT*'de hayvanlarla ilgili verdiği terimler arasında onların fiziki ve cinsî yapılarıyla, yaşlarıyla, davranışlarıyla ilgili bazı özel terimler aktarmıştır. Bu terimlerden genel hayvan adı olarak kullanılanlara daha önce değinilmiştir. Burada da ilk önce hayvanların genel ve fiziki özellikleriyle ilgili *DLT*'de bulunan terimler sıralanacaktır: *Azırlık*: “Azısı belirmiş olan at. Azısı beliren her hayvana da böyle denir.” (1998-I, s. 147); *Azma*: “Taşağının derisi yarıldığı için aşamayan koç” (1998-I, s. 130); *Büktel At*: “Yassı arkalı, oturamaklı at” (1998-I, s. 481); *İktü*: “Ekti, elde beslenen hayvan” (1998-I, s. 114); *Karaklık*: “Gözlü, gözü olan her hayvan” (1998-I, s. 497); *Karı At*: “Azı dişini yarmış olan at” (1999-III, s. 223); *Kerşegü At*: “Kürek kemiğinin altında yağırlı bulunan at” (1998-I, s. 491); *Ketki At*: “Sırtı dar, yanları geniş at” (1998-I, s. 430); *Kewel At*: “Yürüyüşlü, küheylan at” (1998-I, s. 395), “Soylu at” (1998-I, s. 133); *Kulnaç Kısraç*: “Doğuracak kısraç” (1998-I, s. 491); *Mayguk*: “Çatal tırnaklı olmıyan, top tırnaklı hayvanlardan tüyleri kısa olan” (1999-III, s. 175); *Munduz Yoriğa At*: “Yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmiyen at” (1998-I, ss. 458-459); *Olduk At*: “Nalsız at. Başka hayvanlar için de söylenir.” (1998-I, s. 101); *Ozgan At*: “Çok ileri giden, başkalarını geçen at” (1998-I, s. 470); *Ozuk At*: “Koşu ve koşuya benzer şeylerde ileri giden ve başka atları geçen at” (1998-I, s. 66); *Öğürlük Adğır*: “Kısrakları, eşleri bulunan aygır” (1998-I, s. 162); *Azırlamak*: “İki tarafta azısı bulunan her yırtıcı hayvan için böyle denir.” (1998-I, s. 304); *Salğa At*: “Gem almaz, başı sert at” (1998-I, s. 425); *Semiz*: “Semirmiş her hayvan” (1998-I, s. 365); *Senregü At*: “Kendisinde engi hastalığı bulunan at; burnundan irin gibi sümük akar” (1999-III, s. 387); *Soğan Yılan*: “Tulum gibi iri bir yılan” (1998-I, s. 409); *Tabanlığ Têwi*: “Tabanlı deve” (1998-I, s. 499); *Teñil Keyik*: “Ellerinde -ön ayaklarında çizgiler bulunan geyik. Başkası da böyledir.” (1999-III, s. 366); *Toķ Yılķı*: “Boynuzsuz hayvan” (1998-I, s. 332); *Toķluk*: “İnsanın başı saçsız, hayvanın başı boynuzsuz olmak” (1998-I, s. 469); *Turlaķ*: “Her hayvanın arıģı” (1998-I, s. 467); *Tülek*: “Dört ayaklı hayvanların tüylerini attıkları sıra” (1998-I, s. 387); *Yawaş*: “Başı sert olmayan her hayvan” (1999-III, s. 10); *Yügrük*: “Yügrük” (1999-III, s. 175); *Yügrük At*: “Koşucu, geçici at, yügrük at” (1999-III, s. 45).

2.1. Cinsiyete Göre Özellikler

DLT de bu konuda verilen örnekler şunlardır: *Adğır*: “Aygır” (1998-I, s. 95); *Arkar*: “Boynuzundan bıçak sapı yapılan dişi dağ keçisi” (1998-I, s. 117); *Arsalık*: “Hem erkekliği hem dişiliği bulunan bir hayvan. Oğuzca.” (1998-I, s. 159); *Atan*: “İğdiş edilmiş deve” (1998-I, s. 75); *Bi*: “Kısrak. Türklerce; Oğuzlarca değil.” (1999-III, s. 206); *Bogra*: “Deve aygırı” (1998-I, s. 420), “Aygır” (1999-III, ss. 254-255, 282); *Erkek*: “Her hayvanın erkeği” (1998-I, s. 111); *İnan*: “Dişi deve” (1998-I, s. 120); *Kısır*: “Kısrak” (1998-I, s. 236); *Kısrak*: “Kısrak.” (1998-I, s. 203), “Genç kısrak. Oğuzlarca, herhangi bir kısrak.” (1998-I, s. 474); *Küwük Muş*: “Erkek kedi. Çiğilce.” (1998-I, s. 391); *Sağlık*: “Dişi koyun. Bu kelime aslında ‘sağılan hayvan’ anlamındadır.” (1998-I, s. 471); *Takağu*: “Tavuk ve horoza verilen ad; sonra horoza *erkek takağu*, tavuğa *tişi takağu* denilerek birbirinden ayırt edilir.” (1998-I, s. 447); *Titir*: “Dişi deve” (1998-I, s. 361); *Tişi*: “Her hayvanın dişisi” (1999-III, s. 224); *Yozadı*: “Kısır kaldı” ve *Yozamak*: “Herhangi bir hayvan kendisine aygır aşar da döl tutmazsa yine böyle denir. (Kısraktan başka herhangi bir hayvana erkeği aşar da döl tutmazsa yine böyle denir)” (1999-III, s. 88).

2.2. Renklere Göre Özellikler

Kâşgarlı Mahmud *DLT* de bu konuda şu bilgileri vermiştir: *Ak At*: “Öbür Türkler alacalı olan ata *ak at* derler.” (1998-I, s. 81); *Ala At*: “Kır at” (1998-I, s. 81); *Başıl Koy*: “Tepesinde beyazı bulunan koyun” (1998-I, s. 392); *Başgül Yülki*: “Başı beyaz, dört ayaklı hayvan” (1998-I, s. 481); *Bogrul Koy*: “Boğazı beyaz koyun” (1998-I, s. 481); *Boymul At*: “Boynunda beyazlık olan at. Koyun ve koyundan başkasına da denir.” (1999-III, s. 176); *Boz At*: “Boz renkli at. Bu, fasih değildir. Herhangi bir hayvan beyazla kırmızı arasında olursa yine böyle denir. *Boz koy* = boz renkli koyun.” (1999-III, s. 122); *Boz Kuş*: “Boz kuş”, “Beyaz doğan” (1998-I, s. 12) *Bögrül At*: “Böğürleri ak olan at. Alaca koyunla başka hayvanlara da böyle denir.” (1998-I, s. 481); *Bül At*: “Ayaklarında aklık bulunan, sekili olan at” (1998-I, s. 335); *Çından At*: “Gül renkli at, kula renkli at” (1998-I, s. 436)²⁸; *Çilgü At*: “Al at” (1998-I, s. 430); *Kara Kızıl Böri*: “Kara,

²⁸ *DLT* de *çından* kelimesi “kokulu bir ağaç, sandal ağacı” olarak açıklanmış (1998-I, s. 436), ayrıca baharı anlatan bir dörtlükte de *çından*’ın *yıpar* (misk) ile birlikte yoğrularak güzel koku saçtığı (*Çından yıpar yuğruşur*) belirtilmiştir (1998-II, ss. 122-123). Moğolistan’da 735 yılında Orhun (Eski Türkçe *Orkun*, Moğolca *Orhon Орхон*) Vadisi’nde Höşdö Tsaydam’da Хөшөө Цайдам (Koşo Çaydam) dikilmiş olan Bilge Kağan Yazıtı’nda Güney Yüzü 11. satırda Çin elçi heyetinin Bilge Kağan’ın cenaze törenine getirdiği hediyelerin arasında *çintan* *ığaç* sayılmıştır ki Tekin bunu “sandal ağacı” olarak çevirmiştir (1988, ss. 54-55). *Çintan*, Thomsen’in (2002, s. 258) ve Clauson’ın (1972, s. 425) da belirttikleri üzere, Sanskrit dilinde “sandal ağacı” için kullanılan *Candana* kelimesinden Türkçeye geçmiştir.

kızıl kurt”, “Kara ve kırmızı kurtlar” (1999-III, s. 219); *Karakuş*: “Tavşancıl” (1998-I, s. 331), “Karakuş, tavşancıl” (1999-III, s. 221); *Qartal Koy*: “Akli karalı koyun” (1998-I, s. 483); *Qaşğa At*: “Yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at; bunun bir adı da ‘peçeli at’ tır. Başının ortası ak olan deveye de böyle denir.” (1998-I, s. 426); *Qaşğa Boğra*: “İki yerin adıdır” (1998-I, s. 426)²⁹; *Qaşğa Koy*: “Başı ak, başka yerleri kara olan koyun” (1998-I, s. 426); *Qır At*: “Kır renkli at” (1998-I, s. 324); *Qızğul At*: “Donu boz ile kır arası olan at” (1998-I, s. 483); *Kök Tupulğan*: “Bir kuş adı. Bunun kanadında çelik varmış; dağın burnuna vurunca delip öbür tarafa geçermiş. Bunu bana, kendisinden birçok faydalar edindiğim bir kimse haber verdi.” (1998-I, s. 519); *Kökegün*: “Gök sinek” (1998-II, s. 287); *Quba At*: “Rengi, donu kumral (konural) ile sarı arasında olan at” (1999-III, s. 217); *Qula At*: “Kula renkli at” (1999-III, s. 233); *Quşgaç*: “Küçük, kara bir hayvancık; insanı ısırır. Oğuzca.” (1998-I, s. 455); *Or At*: “Donu kırmızı ile sarı arasında bulunan at” (1998-I, s. 45); *Oy At*: “Yağız at” (1998-I, s. 49); *Sukak*: “Beyaz geyik” (1998-II, s. 287); *Tarğıl Yılkı*: “Sırtında akli, karalı çizgiler bulunan alacalı her hayvan demektir. Bu sıfat, attan başka her hayvanı vasıflar.” (1998-I, s. 482); *Taz At*: “Alacalı at” (1999-III, s. 148); *Tığ At*: “Kırmızı ile doru rengi arasındaki at, konur al” (1999-III, s. 127); *Tış At*: “Alnındaki beyaz akıtma, gözünün önlerine kadar varıp, kulaklarına kadar çıkmayan, -burnuna kadar inmeyen, bunun ikisi ortası kalan- at” (1999-III, s. 125); *Teküzlig*: “Alnı akıtmalı at” (1998-I, s. 507); *Toriğ At*: “Doru renkli at” (1998-I, s. 374); *Tum Qara At*: “Düz kara at” (1998-I, s. 338); *Tum Toruğ At*: “Düz -tamamen- doru at” (1998-I, s. 338); *Tü*: “At donu”, “At rengi” (1999-III, s. 207); *Tüküz At*: “Alnında bir parça beyaz bulunan at” (1998-I, s. 365), “Alnı akıtmalı at” (1998-I, ss. 367-368); *Tüm*: “At renklerinden düz renk” (1998-I, s. 338)³⁰; *Uğar At*: “Alnında akı olan at” (1998-I, s. 53); *Uğar Bü*: “Alnı akıtmalı olan at” (1998-I, s. 335); *Ürüñ Kuş*: “Akdoğan” (1998-I, s. 331), “Beyaz kuş”, “Doğanların en güzeli” (1998-II, s. 12); *Yağız At*: “Yağız at” (1999-III, s. 10); *Yalgıl At*: “Ak yelesi at”, “Yelesinde beyazı bulunan at” (1999-III, s. 228); *Yağan*: “Yalnız başı beyaz olan alaca karga” (1999-III, s. 376).

²⁹ Atalay’ın bu maddeyle ilgili açıklaması şöyledir: “Burada, asıl metinde, bir yanlışlık olsa gerektir. ‘Kaşğa koy = başı ak koyun’, ‘kaşğa at = yüzü ak at’ dedikten sonra ‘kaşğa bogra = başının ortası ak deve’ anlamına gelmesi beklenirken ‘Kaşğa bogra = iki yerin adı’ denilmiştir. Burada, asıl metinde bir kelime unutulmuş olsa gerektir, ki o kelime ‘iki yerin adı’ olmalıdır. ‘Kaşğa koy’, ‘kaşğa at’ gibi ‘kaşğa bogra’ da devenin bir çeşidi olmalıdır. Belki bu kelime, aynı zamanda ‘iki yerin adı’ dahi olmuştur.” (1998-I, s. 426).

³⁰ Atalay bu kelimeyi madde başında *Tüm* olarak yazmış, ancak Kâşgarlı Mahmud’un bu kelimeyle ilgili vermiş olduğu *Tum Qara At* ve *Tum Toruğ At* örneklerinde kelimeyi *Tum* olarak yazmayı uygun görmüştür (1998-I, s. 338).

2.3. Yaşa Göre Özellikler

DLT de bu konuyla ilgili olarak karşılaşılan örnekler şunlardır: *Ağığ Merdegi*: “Ayı yavrusu” (1998-I, s. 480); *Baklan Kuzu*: “Taze ve semiz kuzu” (1998-I, s. 444); *Bala*: “Kuş yavrusu. Hayvanlardan yırtıcı olanların ve olmayanların yavrularına da böyle denir.” (1999-III, s. 232); *Baldır Kuzu*: “Kuzu doğumunda ilk doğan kuzu” (1998-I, s. 456); *Tewey Boğralandı*: “Deve pohurlandı, pohurlaştı” (1999-III, ss. 200-201); *Botuk*: “Boduk, deve yavrusu” (1999-III, s. 218); *Buzağu*: “Buzağu” (1998-I, s. 446); *Buzağu Boğattı*: “Buzağu boğa oldu. Aslı *bokadı*’dır.” (1998-II, s. 308); *Çekiün*: “Ada tavşanı yavrusu, göcen” (1998-I, s. 402); *Çepiş*: “Çepiş, altı aylık keçi yavrusu” (1998-I: 368), “Oğlak altı aylık olursa çepiş denir” (1998-II: 266); *Çoçuk*: “Domuz yavrusu, her şeyin küçüğu” (1998-I, s. 381); *Enük*: “Arslan yavrusu. Sırtlan, kurt, köpek yavrularına da *enük* denir.” (1998-I, s. 72); *İrk*: “Dört yaşına girmek üzere bulunan koyun” (1998-I, s. 43); *Ķulun*: “Tay” (1998-I, s. 404); *Merdek*: “Ayı yavrusu” (1998-I, s. 480); *Muş Oğlı*: “Kedi yavrusu” (1998-II, s. 14); *Oğlak*: “Oğlak” (1998-I, s. 119); *Ök*: “Orta yaşı bulup, büyümüş hayvan” (1998-I, s. 48); *Ök Ar*: “Dört yaşını geçmiş at” (1998-I, s. 48); *Sıp*: “İki yaşına girmiş olan tay” (1998-I, s. 319); *Tadun*: “Tosun, iki yaşında olan sığır” (1998-I, s. 400); *Tadun*: “Bir yaşındaki buzağu” (1999-III, s. 171); *Tay*: “Tay” (1999-III, s. 158); *Tay Atattı*: “Tay atlaştı, at oldu” (1998-I, s. 206) *Tay Adđırlandı*: “Tay aygırlaştı, aygırın yaptığı işi yaptı. Kısarak, aygır bulduğu zaman dahi böyle denir.” (1998-I, s. 313); *Tişek*: “Şişek, iki yaşını bitirerek üçüne basmış olan koyun” (1998-I, s. 387); *Toğlı*: “Altı aylık kuzu, toklu” (1998-I, s. 431); *Toņuz Merdegi*: “Domuz yavrusu” (1998-I, s. 480); *Torum*: “Torum, deve yavrusu” (1998-I, s. 396), “İki yaşındaki deve yavrusu” (1998-I, s. 498); *Tosun*: “Henüz binilmemiş olan tay” (1998-I, s. 402); *Tüge*: “Düğe, iki yaşına varmış olan buzağu” (1999-III, s. 229); *Tületti*: “Yeni doğan hayvanın yavru tüyünü dökmesi” (1998-II, s. 310); *Yaşlığ*: “Yaşlı. Herhangi bir hayvandan genç olmıyan için de böyle denir.” (1999-III, s. 42).

3. Hayvanların Organları ve Yaşadıkları Yerler için Kullanılan Kelimeler

DLT de 11. yüzyılda Türklerin hayvanların organları için kullanmış oldukları pek çok kelime kayıtlıdır: *Ağuj*: “Ağız, inek ya da koyun doğurduktan sonra ilk gelen süt. Bu kelime (j z) ile (đ j) arasında söylenir; (j z) ile de yazılabilir.” (1998-I, s. 55); *Alığ*: “Kuş gagası. Oğuzca.” (1998-I, s. 68); *At Adakı*: “Atın ayağı” (1998-II, s. 146); *At Köni*: “At derisi, gönü” (1999-III, s. 140); *At Ķudruđı*: “At kuyruğu” (1998-I, s. 472); *At Ķudruđı*: “Atın kuyruğu” (1999-III, s. 256)³¹; *At Tuyağı*: “At toynağı” (1999-III, s. 165); *At Yalı*: “At yelesi, yelenin

³¹ Atalay, ifadeyi Latin harfleriyle “at kudhrukı” olarak yazmışsa da Arap harfleriyle verdiği yerde đ yerine ð harfini kullanmıştır.

bittiği yer, uzuv” (1999-III, s. 160); *Azığ*: “Hayvanın azı dişi” (1998-I, s. 64)³²; *Bakanak*, *Bakayak*: “Çatal tırnaklıların iki tırnaklarının arası ve iki tırnaktan biri” (1999-III, s. 177); *Bakanuk*, *Bakayuk*: “At tırnaklarının ortasında bulunan tümsecik et parçası” (1999-III, s. 177); *Boğra Tıısı*: “Aygır dişi” (1999-III, ss. 254-255); *Boğundi*: “Hayvanın sidikliği; insanın değil” (1998-I, s. 449); *Böri Tıısı*: “Kurdun dişi” (1998-II, s. 97); *Çalgay*: “Kuş kanadının uçları” (1999-III, s. 241); *Çatuk*: “Bir balık boynuzudur; Çin’den getirilir. Bazılarına göre bir ağacın köküdür. Ondan bıçak sapı yapılır. Bir yemekte ağı bulunup bulunmadığı bununla sınıdır. İçerisinde ağı bulunursa kaptaki çorbanın üzerine konduğu zaman çorba, kımıldanmaya başlar. Ateş olmadığı hâlde yemek kaynar, ya da kap buğu çıkarmaksızın terler.” (1999-III, s. 218)³³; *Çübür*: “Keçi kılı” (1998-I, s. 363)³⁴; *Elri*: “Oğlak derisi. Bir ı ziyadesiyle *eldiri* dahi denir.” (1998-I, s. 127); *Eyegü*: “Her hayvanın eyegisi, eye kemiği” (1999-III, s. 174); *It Bağrı*: “Köpeğin bağı” (1999-III, s. 255); *Qaltuk*: “Yaban sığırı boynuzudur. Delinerek çorba ve çorbaya benzer şeyler içilir.” (1998-I, s. 475); *Qanat*: “Kanat” (1998-I, s. 356)³⁵; *Qarakuş*: “Oğuzlar, deve ayaklarının ucuna da *qarakuş* derler.” (1998-I, s. 332), “Deve tabanının kenarları. Oğuzca.” (1999-III, s. 221); *Keriş*: “Atın yarı, sırtı” (1998-I, s. 370); *Qoğuş*: “Kön kelimesi, deri sepilmeden -tabaklanmadan- evvel söylenir. Sepilendikten sonra *qoğuş* denir.” (1999-III, s. 140); *Qoy Qudrukı*: “Koyun kuyruğu” (1998-I, s. 472); *Qoyka*: “Deri. Aslında deri için kullanılan bu kelime kürk için dahi kullanılır.” (1999-III, s. 173); *Kön*: “At derisi, gönü” (1999-III, s. 140); *Qudruk*: “Bütün hayvanların kuyruğunu anlatan bir kelime” (1998-I, s. 472); *Kiş Qudrukı*: “Samar kuyruğu” (1999-III, s. 126)³⁶; *Quduçak*: “Kuyruk sokumu” (1999-III, s. 179); *Qulak*: “*at kulakın tuwurdı* = at kulağını dikti” (1998-II, s. 73), “*at kulakın yaprattı* = at kulağını dikti” (1998-II, s. 352); *Quruqsak*: “Kuş kursağı” (1998-I, s. 502); *Quş Qudrukı*: “Kuş kuyruğu” (1998-I, s. 472); *Küwre*: “Hayvan ölerек içerisindeki nesnelер çürüdükten, eti kemikler üzerinde kuruduktan sonraki

³² Kâşgarlı Mahmud, bu kelimeyle ilgili olarak *azıqlıq* kelimesini “*azıqlıq at* = azısı belirmiş olan at. Azısı beliren her hayvana da böyle denir.” (1998-I, s. 147), *Azıqladı* terimini de “*toñuz atıq azıqladı* = domuz atı azıladı, azısı ile çaldı ve yaraladı, *men toñuzın azıqladım* = ben domuzun azısına vurdum. İki tarafta azısı bulunan her yırtıcı hayvan için de böyle denir” (1998-I, s. 304) olarak açıklamıştır.

³³ Kırgızcada “bir ot adıdır” olarak açıklanan *cadı kuuray* terimi (Yudahin, 1945-I, s. 161) ile *DLT*’de geçen *Çatuk* kelimesi arasında bir bağ olup olmadığı konusunda emin değiliz. Nitekim Kırgızcada *cadı* kelimesi “kuru ot biçme aleti, saman kesme aygıtı” anlamına gelmektedir (Yudahin, 1945-I, s. 161).

³⁴ Kâşgarlı Mahmud, bu kelimeyle ilgili olarak *çüpürlendi* terimini şöyle açıklamıştır: “*eçkü çüpürlendi* = keçi kılandı” (1998-II, s. 266).

³⁵ Kâşgarlı Mahmud, bu kelimeyle ilgili olarak *kanatlandı* terimi için şu örneği vermiştir: “*kuş kanatlandı* = kuşun kanadı bitti, kanadı çıktı” (1998-II, s. 267).

³⁶ *Qudruk* kelimesinin *Qudruk* olarak da geçmesine ilişkin başka bir örnek de şudur: *Kıl Qudruk*: “Kıl kuş” (DLT, 1998-I, s. 337).

kalıbı” (1998-I, s. 422); *Mühüz*: “Boynuz. Bütün hayvanların boynuzu.” (1999-III, s. 363); *Pürçek*: “Atın perçemi” (1998-I, s. 476)³⁷; *Sarkayık*: “Hayvanların içerisinde kırkbayır adı verilen bir işkenbe. ı ile *sarkanıık* dahi denilir.” (1999-III, s. 179); *Sıdırğak*: “Çatal tırnaklı olan sığır, koyun, geyik gibi hayvanların tırnakları” (1998-I, s. 502); *Tarmak*: “Yırtıcı hayvanların pençesi” (1998-I, s. 467); *Tewey Köni*: “Deve derisi” (1999-III, s. 140); *Tilkü Terisi*: “Tilki derisi” (1999-III, s. 244); *Tolarsuk*: “Ayak ökçesi. Bu kelime en çok hayvanın ard ayağı için kullanılır.” (1998-I, s. 502); *Tomşuk*: “Kuş gagası” (1998-I, s. 469); *Tulun*: “Atın sağ ve sol dulundaki kemik” (1998-I, s. 401); *Tuyağ*: “Hayvan tırnağı, tuynak” (1999-III, s. 165); *Tü*: “Tüy” (1999-III, s. 207)³⁸; *Uluk*: “Atın omuzbaşı” (1998-I, s. 68); *Uş*: “Ağaç, dal, boynuz gibi nesnelere özü. *mühüz uşı* = boynuz özü. Kuşlarla atların kuyruk sokumuna da *uş* denir.” (1998-I, s. 36); *Yal*: “Atın yelesi. Bütün Türk dillerince.” (1999-III, s. 160); *Yalığ*: “At yelesi. *yal* dahi denir. Doğru olanı *yıl*’dır.” (1999-III, s. 13); *Yayguk*: “Kısrağın her iki memesinin ucu. Bazıları *yazguk* derler. Kıpçakça.” (1999-III, ss. 27-28); *Yilin*: “İnek memesi. Bütün tırnaklı hayvanların memeleri için de böyle denir.” (1999-III, s. 23); *Yoğdu*: “Devenin çenesi altındaki uzun tüyler” (1999-III, s. 30); *Yoğru*: “Deve tüyünün uzun olanları. *yoğruy* dahi denir. Bu kelimedeki ı harfi ı dan çevrilmiştir.” (1999-III, s. 31); *Yök*: “Kuş tüyü” (1999-III, s. 143); *Yumur*: “Hayvanlarda bulunan göden bağırsağı” (1999-III, s. 9); *Yumurtğa*: “Yumurta. Bütün kuşların yumurtasına, insanların ve hayvanların taşaklarına da *yumurtğa* denir.” (1999-III, s. 433); *Yük*: “Kuş tüyü” (1999-III, s. 45).

Türklerin vahşi hayvanların yaşadıkları yerler hakkında 11. yüzyılda kullandıkları kelimelerden örnekler de *DLT*’de bulunmaktadır: *Arslan Yini*: “Arslan ini” (1999-III, s. 5); *İn*: “Arslanın, tilkinin yatağı, bütün yırtıcı hayvanların durağı, ini; *yin* de denir.” (1999-III, s. 49); *Turağ*: “*keyik turağka sığındı* = geyik sığıncağa sığındı” (1998-II, s. 152); *Ordu*: “Sıçan ve köstebek gibi yerde yaşayan hayvanların yuvası” (1998-I, s. 124); *Öt*: “*Sıçğan Öti* = fare deliği” (1999-III, s. 263); *Tunçuktu*: “*soğur tunçuktu* = ada tavşanı inine çekildi, (ada tavşanı kışlık inine girdi, yaz gelene kadar çıkmaz). Herhangi bir hayvan kış için inine çekilirse yine böyle denir.” (1998-II, s. 227); *Uya*: “Yuva, kuş yuvası” (1998-I, s. 85); *Yin*: “İn” (1999-III, s. 5-6); *Yin*: “İn. (...) Tilkinin ve yırtıcı hayvanların sığındığı yerlere de *yin* denir.” (1999-III, s. 5).

³⁷ Kâşgarlı Mahmud, bu kelimeyle ilgili olarak *pürçeklendi* terimini şöyle açıklamıştır: “*at pürçeklendi* = at pürçeklendi, atın yelesi çıktı” (1998-II, s. 276).

³⁸ Kâşgarlı Mahmud, bu kelimeyle ilgili olarak *tüledi* terimini şöyle açıklamıştır: “*at tüledi* = at tüyünü döktü. At kışlık tüyünü attı, yeni tüy çıkardı, demektir. Başkası da böyledir; bu, kışlık tüylerin dökülmesi ve yenisinin çıkması demektir.” (1999-III, ss. 270-271).

4. Hayvanların Davranışlarını Anlatan Kelimeler

Kâşgarlı Mahmud, *DLT*'de vahşi hayvanların adları ve organlarıyla ilgili kelimeleri verdiği gibi, hayvanların davranışları için 11. yüzyılda Türkler tarafından kullanılmış olan zengin bir söz varlığını da okuyucularına sunmuştur: *Azma*: “Taşağının derisi yarıldığı için aşamayan koç” (1998-I, s. 130); *Anıladı*: “eşyek anıladı = eşek anırdı” (1998-I, s. 311); *Azıgladı*: “tonuz atı azıgladı = domuz atı azıladı, azısı ile çaldı ve yaraladı” (1998-I, s. 304); *Balaladı*: “Kuş yavrusuna *bala* denir. Kuş yavru çıkarırsa bu kural üzerine *kuş balaladı* denir.” (1999-III, ss. 91-92); *Basdı*: “*ut keyikni basdı* = köpek avı bastı ve yıktı” (1998-II, s. 10); *Beliñledi*: “Herhangi bir hayvan habersizce bir şeyden korkup sığıracak yöreye yöreye böyle denir” (1999-III, s. 409); *Bırkığ*: “Atın ve eşeğin genizden ses çıkarması. *at bırkığı* denir.” (1998-I, s. 461); *Bırkırdı*: “*at bırkırdı* = at homurdandı, genizden ses çıkardı. Başkası da böyledir.” (1998-II, s. 171); *Boğattı*: “*buzağı boğattı* = buzağı boğa oldu. Aslı *boğadı*’dır.” (1998-II, s. 308); *Boğladı*: “*yulki boğladı* = hayvan pisledi. Oğuzcadır.” (1999-III, s. 292); *Bozladı*: “*titi bozladı* = dişi deve bozladı, bağırdı. Başkası da böyledir.” (1999-III, s. 291); *Bölükti*: “*koç bölükti* = koyun bölüklere ayrıldı”. Herhangi bir hayvan sürüsü bölük bölük bir yerde toplanırsa yine böyle denir.” (1998-II, s. 118); *Buzağuladı*: “İnek yavrularsa *inek buzağuladı* denir ki ‘inek buzağı doğurdu’ demektir. *buzağı* kelimesine *ladı* eki getirilerek fiil yapılmıştır.” (1999-III, s. 91); *Çarladı*: “*yağan çarladı* = fil bağırdı” (1999-III, s. 295); *Çarlaşdı*: “*yengenler çarlaşdı* = filler kükredi, bağırdı” (1998-II, s. 210); *Çoğladı*: “Bu kelime *çarladı* kelimesi gibi, filin bağırması anlamındadır” (1999-III, s. 295); *Çokmağlandı*: “*yılan çokmağlandı* = yılan çörekledi” (1998-II, s. 275); *Çoktırdı*: “*ol kuşuğ kazka çoktırdı* = o, doğan kuşunu kazın üzerine indirtti, sağdırttı, saldırttı” (1998-II, s. 181); *Çökdi*: “*tewi çökdi* = deve çöktü, ıhtı” (1998-II, s. 21); *Çukdı*: “*kuş çukdı* = kuş indi, kondu” (1998-II, s. 17); *Çüpürlendi*: “*eçkü çüpürlendi* = keçi kılındı” (1998-II, s. 266); *Çümdi*: “*ördek suwka çümdi* = ördek suya iyice daldı, çok daldı” (1998-II, s. 26); *Enükledi*: “*ut enükledi* = köpek enikledi. Arslan yavru olduğu zaman da *arслан enükledi* denir.” (1998-I, s. 308), “Yine *arслан enükledi* derler. Başkası da böyledir.” (1999-III, s. 92); *Enüklendi*: “*ut enüklendi* = köpek enikledi, enik sahibi oldu” (1998-I, s. 294); *Erik Yulki*: “Yorga hayvan. Yörüğen ata da *erik at* denir. Bunu Oğuzlar bilmezler.” (1998-I, s. 70); *Èriklik*: “Hayvanın istekliliği” (1998-I, s. 162); *İhrandı*: “*ıyan ıhrandı* = dişi deve inledi” (1998-I, s. 289); *Isırıştı*: “*ikki adğır birle ısırdı* = iki aygır birbiriyle ısırdı. Isırmakta yardım ve yarış da böyledir.” (1998-I, s. 234); *İgeşdi*: “*ikki boğra igeşdi* = iki boğa çarpıştı, ısırdı” (1998-I, s. 187); *İskendi*: “*at ot iskendi* = at otu -yavaş yavaş- kopardı” (1998-I, s. 255); *Kaçar*: “*senden kaçır sundılaç* = yund kuşu senden kaçır” (1998-I, s. 529); *Kaçıttı*: “*arı kaçıtırsa ısırdı* = arıyı kızdırırsa sokar” (1998-II, s. 329); *Kaç Kuk*: “*kaz kaç kuk etti* = kaz kak kuk diye ses çıkardı” (1999-III, s. 130); *Kalışdı*: “*at adğır kalışdı* = at, aygır ısırdı” (1998-II, s. 109); *Kanatlandı*: “*kuş kanatlandı*

= kuşun kanadı bitti, kanadı çıktı” (1998-II, s. 266); *Kaş*: “kaz kaş etti = kaz ses verdi” (1999-III, s. 358); *Karıştı*: “böri tışı karıştı = kurdun dişi karıştı (kamaştı). Bir şey yemediği zaman kurdun dişi kamaşır, çünkü, kurt ayda bir hafta bir şey yemez, bu sırada hava yutarak geçinir.” (1998-II, s. 97); *Kaşandı*: “at kaşandı = at ve başka hayvan kaşandı, işedi. Lakin bu, yalnız ata özgedir.” (1998-II, s. 155); *Kawçıldı*: “arı kişiğe kawçıldı = arı adama saldırdı” (1999-III, s. 276); *Kaytarsun*: “itka keyik kaytarsun = geyiğe köpeği saldırsın” (1999-III, s. 429); *Kemlendi*: “at kemlendi = at hastalandı. Başkası da böylenir. Asıl olan bu kelimenin attan kullanılmasıdır.” (1998-II, s. 253); *Kewel At*: “Yürüyüşlü, küheylan at” (1998-I, s. 395); *Kewşeşdi*: “tewey ot kewşeşdi = deve otla geviş getirdi, (develer birbirini görerek geviş getirdi)” (1998-II, s. 351); *Kişnedi*: “at kişnedi = at kişnedi” (1999-III, s. 302); *Koçmadı*: “İltip tarığ koçmadı / Sıçğan takı sıkırkan = Sıkırkanla sıçan azığı götürdü, bırakmadı” (1998-II, ss. 263-264); *Konar*: “köp söğütge kuş konar = gür söğüde kuş konar” (1998-I, s. 319); *Kopdı*: “kuş kopdı = kuş kalktı” (1998-II, s. 4); *Korkmuş*: “saçratğudın korkmuş kuş = tuzaktan korkan kuş” (1998-II, s. 331); *Kowdı*: “it keyikni kowdı = it, avı koğdu, kovaladı” (1998-II, s. 16); *Kög*: “kög yılki = başiboş yayılan hayvan” (1999-III, s. 131); *Kökredi*: “arlan kökredi = arlan kükredi, boğra kökredi = aygır kükredi” (1999-III, s. 282); *Kudğulandı*: “at kudğulandı = at sineklendi, at kendisinden sineği koğdu” (1999-III, s. 201); *Kulnadı*: “Kısrak yavrusuna kulun denir, kısrakın yavru olduğunu bildirmek için kısrak kulnadı denir. Burada gereken kulunladı demek idi, böyle denmedi; çünkü ن ile ل in ikisi bir çıkaktadır, bunlar değişirler. Bunun için kelime yeğniltilmiştir.” (1999-III, s. 92), “kısrak kulnadı = kısrak kulunladı, doğurdu” (1999-III, s. 302); *Kumuqladı*: “at kumuqladı = at pisledi, tersledi” (1999-III, s. 339); *Kurtladı*: “tevey kurtladı = deveden kurt çıkardı” (1999-III, s. 447); *Kuydı*: “at kuydı = at ürttü. Başkası da böyledir.” (1999-III, s. 246); *Külerdi*: “at külerdi = at tökezidi, karnının şişkinliğinden dolayı at tökezidi” (1998-II, s. 84); *Meñlenür*: “Buç buç öter semürgük / Boğzi üçün meñlenür = Güzel öten semürgük kuşu tane gördüğünde boğazi için toplar” (1998-II, s. 290); *Münreşür*: “sığır boğa münreşür = sığır, boğa böğrüşür; sığır, boğa sevinerek böğrüşür” (1998-II, ss. 79-80); *Oğşadı*: “at oğşadı = at uyudu demektir. Bu söz yalnız ata özgedir, başkasında kullanılmaz.” (1998-I, s. 283); *Oğ Yılan*: “Kendisini insan üzerine atan yılan” (1998-I, s. 37), “Kendini insana ve başkasına atan bir yılan” (1999-III, s. 29)³⁹; *Otladı*: “at otladı = at otladı. Başka bir hayvan otlasa da böyle denir.” (1998-I, s. 285); *Ozğan At*: “Çok ileri giden, başkalarını geçen at” (1998-I, s. 470); *Öklüşdi*: “Çekirgenin kamaş üzerine yığılması demektir” (1998-I, s. 241); *Öter*: “tatlığ öter sanduvaç = bülbül tatlı tatlı öter” (1998-I, s. 529); *Ötmes*: “yalğus kaz ötmes = bir tek kaz ötmez” (1999-III, s. 384); *Pürçeklendi*: “at pürçeklendi = at pürçeklendi, atın yelesi çıktı” (1998-II, s. 276); *Sañladı*: “kuş sañladı = kuş

³⁹ Bu terime Yunusoğlu da işaret etmiştir (2008, s. 345).

pisledi” (1999-III, s. 403); *Sapıdı*: “*at kudrukı sapıdı* = atın kuyruğu sallandı. Başkası da böyledir.” (1999-III, s. 256); *Sarmaldı*: “*balık sarmaldı* = balık çıkarıldı, (balık, sudan süzülür gibi çıkarıldı). Başkası da böyledir.” (1998-II, s. 233); *Saş Ar*: “*Ürkek at*” (1999-III, s. 152); *Sayradı*: “*sanduvaç sayradı* = bülbül şakıdı” (1999-III, s. 311); *Sayraşdı*: “*kuşlar sayraşdı* = kuşlar ötüştü” (1999-III, s. 194); *Sıdırıldı*: “*balık eligdin sıdırıldı* = balık elden sıyrıldı” (1998-II, ss. 231-232); *Sığındı*: “*keyik turagka sığındı* = geyik sığıncağa sığındı. Başka bir yere sığınan her şey için de böyle denir.” (1998-II, s. 152); *Sıkırdı*: “*kuş sıkırdı* = kuş ıslık çalar gibi ses çıkardı” (1998-II, s. 83); *Sıkırışdı*: “*Yılan ve başkaları ıslık çalarsa yine böyle denir*” (1998-II, s. 213); *Sır*: “*Ağustos böceğinin çıkardığı sesi anlatır*” (1998-I, s. 324); *Siy*: “*kimünçe siy etti* = sivrisinek vızladı. Karasinek ses verirse yine böyle denir.” (1999-III, s. 358); *Sokdı*: “*kuş menj sokdı* = kuş tane topladı; *anı yılan sokdı* = onu yılan soktu. Oğuzca.” (1998-II, s. 18); *Suçıdı*: “*at suçıdı* = at sıçradı. Başkası da böyledir.” (1999-III, s. 258); *Suçğurdı*: “*at suçğurdı* = at sıçrayayazdı. Başkası da böyledir.” (1998-II, s. 187); *Suçuşdı*: “*atlar kamuğ suçuşdı* = atlar bütün sıçradı, kakıdı” (1998-II, s. 92); *Sürkiledi*: “*it keyikni sürkiledi* = köpek geyiği kovaladı, (köpek geyik izine düşerek yakalamak için kovaladı, sürdü)” (1999-III, s. 353); *Sürüşdi*: “*adğır kısrak birle sürüşdi* = aygır kısrak ile sürüştü (aygır kısrak dişliyerek sürükledi). Bunu aygır, aşmak istediği zaman yapar.” (1998-II, s. 96); *Süsdü*: “*ud süsdü* = öküz süstü. Başkası da böyledir.” (1998-II, s. 293); *Süsgürdi*: “*sığır erig süsgürdi* = sığır, adamı süsmeğe saldırdı” (1998-II, s. 189); *Süsüşdi*: “*ikki koçnar süsüşdi* = iki koç süsüştü” (1998-II, s. 101); *Talbındı*: “*kuş talbındı* = kuş talbındı, çırpındı. Herhangi bir şey talbınırsa yine böyle denir.” (1998-II, s. 239); *Talpırdı*: “*kuş talpırdı* = kuş kanadiyle dalbındı, *talwır talpırdı* = keklık dalbındı. Dalbınan, çarpınan her şey için de böyle denir.” (1998-II, s. 173); *Talpişdı*: “*kuşlar kamuğ talpişdı* = kuşlar bütün talpiştı, (kuşlar kanatlarıyla talpiştılar)” (1998-II, ss. 204-205); *Tapraşdı*: “*tewey kamuğ tapraşdı* = develer bütün sıçraştı. Bu, yalnızca deve hakkında söylenir” (1998-II, s. 217); *Taprıdı*: “*tewi taprıdı* = deve sıçradı, hopladı. Bu söz deveden başkası için söylenmez.” (1999-III, s. 277); *Tarasladı*: “*çağrı kazıg tarasladı* = çakır kuşu kaz sürüsünü dağıttı” (1999-III, s. 332); *Teşdi*: “*kuş teşdi* = kuş havalandı” (1999-III, s. 390); *Tewey Boğralandı*: “*Deve pohurlandı, pohurlaştı*” (1999-III, ss. 200-201); *Tezdi*: “*keyik tezdi* = geyik kaçtı, tezikti. Başkası da böyledir.” (1998-II, s. 8); *Tezekledi*: “*at tezekledi* = at pisledi. Başkası da böyledir.” (1999-III, s. 340); *Tikdi*: “*atıg yılan tiktı* = atı yılan soktu. Başkası da böyledir. Kuyruğuörü (akrep) sokarsa dahi böyle denir.” (1998-II, s. 20); *Tiner*: “*mende tiner karğılac* = kırlangıç bende dinlenir” (1998-I, s. 529); *Tireşdi*: “*yulki tuyağın tireşdi* = hayvan sıkıntıdan yürümez oldu, çekindi” (1998-II, s. 96); *Toğurdı*: “*Hayvan doğurursa da böyle denir*” (1998-II, s. 80); *Toņuşdı*: “*toņuz toņuşdı* = domuz, gözlerini dikerek adamın üzerine saldırdı” (1999-III, s. 394); *Tunçuktu*: “*soğur tunçuktu* = ada tavşanı inine çekildi, (ada tavşanı kışlık inine girdi, yaz gelene

kadar çıkmaz). Herhangi bir hayvan kış için inine çekilirse yine böyle denir.” (1998-II, s. 227); *Tuşandı*: “*arşlan kökrese at adağı tuşalır* = arşlan kükreyince atın ayağı dolaşır, kösteklenir” (1998-II, s. 146); *Tutti*: “*ıt keyik tutti* = köpek geyik tuttu. Başka şey tutarsa da böyle denir.” (1998-II, s. 292); *Tuwurdi*: “*at kulağın tuwurdi* = at kulağını dikti. Bu, bir şey sezdiği zaman atın kulağını dikmesidir.” (1998-II, s. 73); *Tüledi*: “*at tüledi* = at tüyünü döktü. At kışlık tüyünü attı, yeni tüy çıkardı, demektir. Başkası da böyledir; bu, kışlık tüylerin dökülmesi ve yenisinin çıkması demektir.” (1999-III, ss. 270-271); *Tületti*: “*ol koy tületti* = o, koyunu kuzulattı, doğurttu. Oğuzca. Aslı, yeni doğan hayvanın yavru tüyünü dökmesinden alınmıştır.” (1998-II, s. 310); *Uçruşur*: “*erkek tişi uçruşur* = erkek, dişi bende çiftleşir” (1998-I, s. 529); *Uludı*: “*böri uludı* = kurt uludu. Geceleyin köpek korkunç şekilde ulursa da böyle denir.” (1999-III, s. 255); *Ulıgu*: “*Uluyacak zaman. bu uğur ol böri ulıgu* = bu sıra, kurt ve kurda benzer hayvanların uluyacakları vakittir.” (1998-I, s. 136); *Uluşdı*: “*böri barça uluşdı* = bütün kurtlar uluştu. Başkası da böyledir. *Uluşıp eren börleyü* = Herkes kurt gibi uluşuyor.” (1998-I, ss. 188-189); *Ulundi*: “*ulundi neş* = bir şey, ipin ağaç etrafında dolandığı gibi dolandı, yılanın çöreklenmesi gibi kıvrıldı” (1998-I, s. 204); *Uyaladı*: “*kuş uyaladı* = kuş yuva yaptı” (1999-III, s. 328); *Üçlendi*: “*iki kaz üçlendi* = iki kaz üç olduğu zaman denir” (1998-I, s. 256); *Üdlendi*: “*yılkı üdlendi* = yıldı kösnedi, erkek istedi” (1998-I, s. 257); *Üşgürdi*: “*yılan üşgürdi* = yılan ıslık çaldı; insanın ve kerkes kuşunun ıslık çalmasına da böyle denir”, “*us üşgürse ölür* = kerkes kuşu bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu, ölüme işarettir.” (1998-I, s. 228); *Yapışdı*: “*ıt keyikke yapışdı* = köpek ava yapıştı” (1999-III, s. 70); *Yaprattı*: “*at kulağın yaprattı* = at kulağını dikti. At bir şeye tekme atacağı zaman veya bir şeyden korktuğu anda böyle yapar.” (1998-II, s. 352); *Yêlnedi*: “*kısrak yêlnedi* = kısrak memesini salıverdi, doğurması yaklaştığı için kısrakın memesi parladı” (1999-III, s. 319); *Yozadı*: “*koy yozadı* = koyun kısır kaldı. Herhangi bir hayvan kendisine aygır aşar da döl tutmazsa yine böyle denir. (Kısraktan başka herhangi bir hayvana erkeği aşar da döl tutmazsa yine böyle denir). Kısrak için *bi kısır boldı* = kısrak kısır kaldı denir.” (1999-III, s. 88); *Yügürdi*: “*Yügürdi kewel at* = Soylu at koştı” (1998-II, s. 133), “*Koştı, seğırtti*” (1999-III, s. 68).

DLT'deki bazı örneklerden anlaşıldığı kadarıyla Türkler, bazı hayvan davranışlarını taklit de etmekte, ayrıca bazı insan davranışlarını hayvan davranışlarına benzetmekteydiler. Cenazelerde kurtlar gibi ulunuyordu (DLT, 1998-I: 189), kurt gibi ulutmaya *ulıttı* denilirken (DLT, 1998-I, s. 213) bir kimse şiddetli bir acı yüzünden kurt uluyuşu gibi bağırırsa *uludı* deniliyordu (DLT, 1999-III, s. 255). Bir parçada görüldüğü gibi, savaş sırasında düşmanın zayıflaması için arşlanlar gibi kükrenilmesi (*arşlanlayu kökrelim*) öneriliyordu (DLT, 1998-II, s. 13, 138). Bir kavgada birisi, bir adamı döverek öküz böğürtür gibi böğürttürebiliyordu (*ol erni urıp münretti*; DLT, 1998-II, s. 358).

Müslüman Türklerle Budist Uygur Türkleri arasında yapılan savaşların anlatıldığı bir parçada Müslüman Türklerin Uygurlara kuşlar gibi uçtukları (*kuşlar gibi uçtumuz*) anlatılıyordu (DLT, 1998-I, s. 483). Yiğitlerin ve kuvvetlilerin yaptıkları işlerin yapılması *toñaladı* olarak adlandırılıyordu (DLT, 1999-III, s. 405). Birisinin tilkilik etmesinin, yaltaklanmasının adı *tilkülendi* idi (DLT, 1999-III, s. 202). Bir parçaya göre yine bir çarpışmada bir savaşçı çakal gibi adam avlamıştı (*arzulayu er awar*; DLT, 1999-III, s. 401). Bir parçada ise mal yüzünden adamların hep bozulduğu, mal gördüklerinde kartal gibi leşin üzerine indikleri (*tawar körüp uslayu eske çukar*) anlatılıyordu (DLT, 1998-II, s. 17). Bir kişinin sertelerek kirpi gibi büzülüp yüzünün asılmasına *kişi kirpilendi* denilirken (DLT, 1999-III, s. 200), öfkeden pire gibi sıçranılmasına, pirenilmesine *er bürgelendi* deniliyordu (DLT, 1999-III, s. 202).

5. Vahşi Hayvanların Günlük Hayatta Kullanımı

DLT'de 11. yüzyıl Türklerinin vahşi hayvanlar ile bunların özellikleri, organları ve davranışları için kullandıkları kelimelerin yanı sıra bu hayvanların Türkler tarafından günlük hayatta kullanımlarına ilişkin pek çok örnek de sunulmuştur.⁴⁰ Orduda komutanlar *im* denilen parolalarda kuş adları kullanmaktaydılar (DLT, 1998-I, s. 38). İlkbaharda gelen, *Kıl Kuş* denilen, *Kıl Kudruk* (Kıl Kuyruk) olarak da bilinen ördeğe benzer bir kuşu beyler birbirlerine hediye etmekteydiler (DLT, 1998-I, s. 337). “Şahin” anlamındaki *Laçin* kelimesi yiğit adamlar için de kullanılırdı (DLT, 1998-I, s. 410). Kız çocuklarına aldattıkları ve yaltaklandıkları için *Tilkü* (tilki), erkek çocuklara yiğitlikleri dolayısıyla *Böri* (kurt) denilmekteydi (DLT, 1998-I, s. 429). *Tarmağ* kelimesi “yırtıcı hayvanların pençesi” anlamındayken bir çeşit bitkinin adı da *Karğak Tarmağı* idi (DLT, 1998-I, s. 467). Bir kadına sövüldüğü zaman, dişi köpeğe benzetilerek *Kaçık* (kancık) denilirdi (DLT, 1998-I, s. 475). Çekirgeye benzetilen gevşek ve tembel adamlar için *Sırıçga Er* (DLT, 1998-I, s. 489), çoluk çocuğun çokluğu, ordunun kalabalığı için “çekirge gibi asker” anlamında *Çekürge teg sü* (DLT, 1998-I, s. 490) terimleri kullanılırdı. Oyun oynanırken ortaya *kökürçgün* (güvercin), at yarışlarında bahis olarak *tawışgan* (tavşan) konulurdu (DLT, 1998-II, s. 226). *Keyik Kişi* terimi “maymun yapılı kişi” (DLT, 1999-III, s. 168), “maymun” anlamına gelen *keylig*’ten benzetilerek kullanılan *keylig kişi* terimi de “sarhoş veya yabani gibi iki tarafına bakarak yürüyen kişi” anlamına geliyordu (DLT, 1999-III, s. 175). Alacalı bir kuş olan *şa*’nın adı bazı kimselere lakap olur ve *erdemsiz şa* denilirdi ki “faydasız kuş” demektir (DLT, 1999-III, s. 211). *Teke* kelimesinden alınarak kullanılan *teke sakal* terimi, sakalları teke sakalına benzetilerek köse adamlar için kullanılırdı (DLT, 1999-III, s. 228). *Er Toñaladı* ifadesi “Adam yiğitlerin ve kuvvetlilerin yaptığı işleri yaptı.” demektir (DLT, 1999-III, s. 405). Hayvan adları 12

⁴⁰ Bu durumu Yunusoğlu da incelemiştir (2008, ss. 346-348).

Hayvanlı Türk Takvimi'nde yıl adları olarak da kullanılmaktaydı. Kâşgarlı Mahmud, bu yıl adlarını şöyle sıralamıştır: *Sıçğan* (Sıçan) *Yılı* (1998-I, ss. 345-346, 438), *Ud* (Öküz) *Yılı* (1998-I, s. 346), *Pars Yılı* (1998-I, s. 344, 346), *Tavışğan* (Tavşan) *Yılı* (1998-I, s. 346, 513), *Nek* (Timsah) *Yılı* (1998-I, s. 346, 1999-III, s. 156), *Yılan Yılı* (1998-I, s. 346, 1999-III, s. 30), *Yund* (At) *Yılı* (1998-I, s. 346, 1999-III, s. 7), *Ƙoy* (Koyun) *Yılı* (1998-I, s. 346, 1999-III, s. 142), *Biçin* (Maymun) *Yılı* (1998-I, s. 346, 409), *Takağū* (Tavuk) *Yılı* (1998-I, s. 346, 447), *It* (Köpek) *Yılı* (1998-I, s. 346) ve *Toğuz* (Domuz) *Yılı* (1998-I, s. 346, 1999-III, s. 363). Kâşgarlı Mahmud ayrıca Türklerin yılı dört parçaya böldüklerini, Nevruz'dan sonra gelen üç aylık süreye (bahar mevsimine) *Oğlağ* Ay, sonraki parçaya (yaz mevsimi) *Uluğ Oğlağ* Ay, ondan sonra gelen parçaya de (güz mevsimi) *Uluğ Ay* dediklerini açıklamıştır (1998-I, ss. 347-348).

5.1. Vahşi Hayvanların Organlarının Kullanımı

Türklerin konar-göçer hayat tarzı sürdüren kısımlarında başlıca geçim kaynağının hayvancılık olduğu bilinmektedir. DLT'de 11. yüzyılda Türklerin vahşi hayvanların da organlarından günlük hayatlarında yararlandıklarına ilişkin örnekler bulunmaktadır. *Añ* denilen bir kuşun yağından ilaç yapılmaktaydı; hatta Kâşgarlı Mahmud'a göre bu kuşun yağı avuç içine sürülürse yağ avucun arka tarafına da geçermiş (1998-I, s. 40). Kâşgarlı Mahmud'un Muhammed Çakır Tonka Han oğlu Nizamettin İsrafil Toğan Tekin'in (*sic*) babasından hikâye ederek aktardığı bir efsaneye göre Zülkarneyn Uygur eline geldiğinde Türk hakanı ona tolgalarına *şahin kanatları* takan, öne ve arkaya ok atabilen dört bin kişi göndermişti (1998-I, s. 111). Türkmenler "geleni" adındaki *alañur* küçük hayvanı yemektedirler (DLT, 1998-I, ss. 161-162). Elbiselerin içi samur, sansar ve buna benzer kürklerle kaplatılmaktaydı (DLT, 1998-I, s. 305). Keler'e benzeyen bir çeşit ada tavşanı olan *sugur*'un derisinden yağmurluk yapılırdı (DLT, 1998-I, s. 363). Kunduz yumurtalıklarından yapılan bir ilaca *Ƙunduz Ƙayrı* denilmekteydi (DLT, 1998-I, s. 458). Deve derisinden ayakkabı yapılan parça, çarık, *buçğak* olarak adlandırılmaktaydı (DLT, 1998-I, s. 466). Atın boynuna takılan, *monçuk* adlı değerli taş, muska gibi şeylerin arasında *arslan turnağı* da vardı (DLT, 1998-I, s. 476). *Közlük* denilen at kuyruğundan yapılmış dokumalar göz ağrıdığı ya da kamaştığı zaman gözün üzerine konulurdu (DLT, 1998-I, ss. 478-479). Savaşlarda yiğitlerin belge olarak takındıkları, Oğuzların *perçem* dedikleri *beçkem*, ipekten ya da dağ sığırı kuyruğundan yapılırdı (DLT, 1998-I, s. 483). *Kekük* denilen seksek kuşunun kemiği büyü ve tılsım yapmakta kullanılırdı (DLT, 1998-II, s. 287). Balık tutkalına *yaruğ yelim* (DLT, 1999-III, s. 20) ve *yaru yelim* denilirdi (DLT, 1999-III, s. 24). Oklara ökse ile kuş tüyü yapıştırılırdı (DLT, 1999-III, s. 99, 108). Çin'den getirilen bir balık boynuzu, bazılarının göre bir ağacın kökü olan *çatuk*'tan bıçak sapı yapılmakta, ayrıca bir yemekte zehir bulunup bulunmadığı bununla sınıanılmaktaydı. Yemeğin içerisinde zehir bulunursa kaptaki çorbanın üzerine konduğu zaman çorba,

kımıldanmaya başlar, ateş olmadığı hâlde yemek kaynar, ya da kap buğu çıkarmaksızın terlerdi (DLT, 1999-III, s. 218). *Teke*'nin boynuzundan da yay yapılmaktaydı (DLT, 1999-III, s. 228).⁴¹

5.2. Vahşi Hayvan Adlarının Kişi Adlarında, Unvanlarda, Yer Adlarında ve Gök Cisimlerinde Kullanımı

Eski Türklerde ad verme geleneklerinde hayvan adlarından yararlanılması yaygın bir durumdur. Bu duruma örnekler *DLT*'de de görülebilmektedir. Eserde bahsi geçen konudaki örnekler şunlardır: *Adğırak*: “*Adğırak Suwı*: Yağma ilinde bir suyun adı” (1998-I, s. 144)⁴²; *Adıg*: “*Adıgılg Tag*: Ayısı çok olan dağ” (1998-I, s. 147); *Arslan*: Hakanlılardan Bekeç Arslan Tigin (1998-I, s. 452), Hakanlılardan Gazi Arslan Tegin (1998-II, s. 312), Arslan Tekin Gazi (1999-III, s. 227), “Hakanlara dahi bu isim verilir” (1999-III, s. 412); *Balık*: “*Balıklıg Öküz*: Balığı olan ırmak.” (1998-I, s. 498); *Başgan*: “Elli rıtlıdan yüz rıtlı kadar olan büyük balık; ulusun büyüğü buna benzetilerek *bodun başganı* denir ki ‘ulusun başı’ demektir.” (1998-I, s. 438); *Boğra*: Boğra Han (1998-I, s. 409), “*Boğra*: Deve aygırı. *Boğra Han* adı buradan gelmiştir” (1998-I, s. 420), “Hakaniye Hanlarına *Qara* denir, *Boğra Qara Hakan* gibi; bunun bir hikâyesi vardır.” (1999-III, s. 221); *Burslan*: “Erkek adlarındandır” (1999-III, s. 418)⁴³; *Büke*: “Yabaku’ların en büyüğüne olduğu gibi yiğitlere de bu ad verilir ve *büke budraç* denir” (1999-III, s. 227)⁴⁴; *Çağrı*: (*Tigin* kelimesi açıklanırken) “Sonra, bu kelime Hakanlı aylesinin çocuklarına ad olmuştur. Bu, yırtıcı kuşlardan birinin adı ile ekli olarak kullanılır. *Çağrı Tigin* gibi ki “doğan tekin” demektir.” (1998-I, s. 413), “*Çağrı Beg* erkek adı olarak kullanılır” (1998-I, s. 421), Muhammed Çakır Tonka Han (1998-I, s. 111); *Qarakuş*: “Yıldızlardan Müşteriye *Qarakuş* denilir; bu yıldız doğduğu zaman *Qarakuş togdı* denir. Bu yıldız oralarda sabah vakti doğar.” (1998-I, ss. 331-332), “Müşteri yıldızına *Erentüz*, Mizân yıldızına *Qarakuş* denir” (1999-III, s. 40), “Müşteri yıldızının adıdır. Bu, tanla beraber doğar. Buna bazen *Qarakuş Yulduz* dahi denir.” (1999-III, s. 221); *Qaşga Boğra*: “İki yerin adıdır” (1998-I, s. 426)⁴⁵; *Qaz*: “*Qaz*: Afrasyab’ın kızının adı” (1999-III, s. 149), “*Qaz Suwı*: İla = İli deresine akan büyük bir çay. Bu adın verilmesinin sebebi, Afrasyab’ın kızının bunun

⁴¹ Genç, *DLT*’ye göre Türklerin 11. yüzyılda hayvanlardan nasıl besin maddesi olarak yararlandıklarını incelemiştir (1997, ss. 237-250).

⁴² *Adğırak*: “Kulakları ak, vücudunun öbür tarafları kara olan geyik. Dişi koyun için koç ne ise bu da geyik için odur.” (DLT, 1998-I, s. 144).

⁴³ *Burslan*: “Erkek adlarındandır. *arslan burslan* diye iki kelime bir arada kullanılıyor. *burslan* kelimesi yalnız olarak kullanılmaz. Doğru olanı bu kelime *bebür* anlamına olmasıdır. Eğer her zaman arslan kelimesi ile birlikte kullanılsaydı, bu kelime erkek adı olmazdı.” (DLT, 1999-III, s. 418).

⁴⁴ *Büke*: “Ejderha, büyük yılan” (DLT, 1999-III, s. 227).

⁴⁵ Atalay’ın bu maddeyle ilgili açıklaması için bk. 1998-I, s. 426.

kenarında bir kale yaptırmasıdır; bu ad oradan kalmıştır.” (1999-III, s. 151); *Koçnar*: Koçnar Başı (1999-III, s. 441)⁴⁶; *Kuşlağ*: “Kuşların çok olduğu yerdir; orada av yapılır” (1998-I, s. 465), “Kuş avlamak için avlak” (1998-II, s. 273); *Soğur*: “*Soğurluğ Tağ*: Tavşanı bol olan dağ” (1998-I, ss. 494-495); *Sukak*: “*Sukaklığ Tağ*: Geyiği çok olan dağ” (1998-I, s. 498); *Toğan*: Nizamettin İsrail Toğan Tekin (*sic*) (1998-I, s. 111); *Toğrul*: “Yırtıcı kuşlardan bir kuş. Bin kaz öldürür, bir tanesini yer. Bu, erkek adı da olur.” (1998-I, s. 482); *Toña*: Alp Er Toña (1998-I, s. 41), Toña Alper (1999-III, s. 149), “*Toña*: Bebür. Kaplan cinsinden bir hayvandır; fili öldürür, asıl olan budur. Bu ad Türklerde yaşamaktadır; anlamı kaybolmuştur. Çok kere kişi adı olarak kullanılır. *Toña Han*, *Toña Tigin* denir. Buna benzer böyle adlar çok kere verilir. Türklerin büyük hakanı Afrasyab’ın asıl Türk adı *Toña Alp Er*’dir; ‘Bebür gibi kuvvetli, yiğit bir adam’ demektir.” (1999-III, s. 368), Muhammed Çakır Tonka Han (1998-I, s. 111); *Turumtay*: “Yırtıcı kuşlardan birinin adı. Bu ad erkeklere dahi ad olarak verilir ve takma ad olur.” (1999-III, s. 243); *Ular*: “*Ularlığ Tağ*: Kekliği çok olan dağ” (1998-I, s. 148); *Yağan*: “Fil. İki dilin birinde, (Türk ve Türkmenceden birinde). *Yağan Tegin* şahıs adı olarak kullanılır.” (1999-III, s. 29); *Zanbı*: “Gece öten ve çekirgeye benzeyen bir böcek, orak kuşu. *Zanbı Art*, *Koçnar Başı* ile *Balasağun* arasında bir dağ geçidi.” (1999-III, s. 441).

5.3. Vahşi Hayvanların Atasözlerinde, Deyimlerde ve Şiirlerde Kullanımı

DLT’de Türklerin sözlü edebiyatına ait çok sayıda beyit, dörtlük ve atasözü kaydedilmiştir. Eserdeki bu sözlü edebiyat ürünlerinin önemli bir bölümü de içeriğinde vahşi hayvanları barındırmaktadır: *Tilkü öz inge ürse uçuz bolur*: “Tilki kendi yuvasını hor görürse uyuz olur (bu sav, ilini, boyunu, şehrini inkâr eden, yeren kişi için söylenir)” (1998-I, s. 55); *Alımçı arslan bërımçi sıçğan*: “Alıcı arslan, borçlu sıçan (alacaklı saldırışta arslan, borçlu korkudan sıçan gibidir)” (1998-I, s. 75), “Alacaklı arslan, verecekli, borçlu sıçan” (1998-I, s. 409); *Alın arslan tutar; küçin oyuk tutmas*: “Al ile arslan tutulur, güç ile bostan oyuğu tutulmaz (Hile ile arslanı yakalamak mümkündür; zorla bostanlara dikilmiş oyuğu bile tutmak mümkün değildir). Bu sav, kuvvetten âciz kalan bir kimse için -işinde bir çare kullanması yolunda- söylenir.” (1998-I, s. 81)⁴⁷; *Kişi alası içtin. Yülki alası taştın*: “İnsanın alası içinde, hayvanın alası dışında. Bu sav, yaltaklanarak muhalefetini ve hiyanetini gizlemek isteyen kimse için söylenir” (1998-I, s. 91); *Kaz kopsa ördek kölig igenür*: “Kaz giderse ördek gölü

⁴⁶ *Koçnar*: “Koç” (DLT, 1998-II, s. 101).

⁴⁷ Bu sav, az bir farkla ileride de tekrarlanmıştır: *Alın arslan tutar, küçin kösgük tutmas*: “Al ile arslan tutulur, güç ile korkuluk tutulmaz” (DLT, 1998-II, s. 289), *Alın arslan tutar, küçin sıçğan tutmas*: “Al ile arslan tutulur, güç ile sıçan tutulmaz. Bu sav, işlerinde güzel çare bulmakla ve zorluğu bırakmak ile emrolunan kişiye söylenir.” (DLT, 1999-III, s. 412).

benimser. Bu sav, Bey gittikten sonra halk üzerine büyüklenmeye kalkan düşkün kimse için kullanılır.” (1998-I, s. 104); *İnan ıvrasa botu bozlar*: “Dişi deve inleyince boduk deve ses verir. Bu sav, hısımların birbirlerine olan yakınlıklarını anlatır.” (1998-I, s. 120); *Yılan kendü egrisin bilmes tewi boynun egri tēr*: “Yılan kendi eğrisini bilmez, deve boynuna eğri der. Bu sav, kendinde olan bir şeyle başkasını kınayan kimse için söylenir.” (1998-I, s. 127); *Üdü barıp öküş ewdim / Telim yorup küçi kewdim / Atum birle tegü ewdim / Meni körüp yini ağdı*: “Ardınca varıp çok ivdim, çok yorup kuvvetini gevşettim, atımla erişmeğe çabaladım; beni görerek tüyleri ürperdi (Kurdu anlatıyor ve diyor ki: Onu bulmak için acele ettim, çok kovalayarak kuvvetini gevşettim, atımla ona eriştim, beni görünce tüyleri ürperdi)” (1998-I, s. 167-168); *Tay atatsa at tınur, oğul eredşe ata tınur*: “Tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir (Tay at olduğu zaman at, üzerine binilmekten kurtulduğu için, dinlenir. Çocuk yetiştiği zaman babalık işini yaptığı için, baba dinlenir)” (1998-I, ss. 206-207); *Ķarğa Ķazğa ötgünse butı sınur*: “Karga kazı yansılarsa budu sınar (Karga uçuşta ve kuvvette kazı taklit etmek istese ayağı kırılır). Bu sav, bir kimseye, kendi haddini aşmaması için söylenir.” (1998-I, s. 254); *Yılķı yazın atlanur / Otlap anın etlenür / Begler semüz atlanur / Sewnüp ögür ısırşur*: “Yılķı ilkyazın atlasır -at hâline gelir-, otlayarak etlenir, Beyler semiz ata biner, sevinerek eşler birbirini ısırır (Baharı anlatarak diyor ki: Hayvanların hâli baharda iyileşir, etlenir, bu yüzden beyler binmek için semiz atlar bulurlar; baharın mustusıyla, yılķı sevinerek birbirini ısırır)” (1998-I, s. 285); *Awçı neçe al bilse ağığ ança yol bilir*: “Avcı ne kadar al bilirse, ayı da o kadar yol bilir (Avcı ne kadar av hileleri bilirse ayı da o kadar kaçacak yolları bilir). Bu sav, iki kurnaz kişinin karşılaştıkları zaman söylenir.” (1998-I, s. 63)⁴⁸; *Ķul yağı, it böri*: “Kul düşman, köpek kurddur (Kul, efendisinin malını eline geçirdiğinde onu bitirir, fırsat gözler, düşman gibi davranır; köpek de bulunduğu ev için bir kurt gibidir, çünkü yiyecek bir şey bulduğu zaman hiç çekinmez, yer). Bu sav, kölenin sahibine karşı sevgisi olmadığını göstermek için söylenir.” (1998-I, ss. 336-337); *Balığ suwda közi taştın*: “Balık suda, gözü dışarıda. Bu sav, bir şeyin içerisinde bulunup da bilmiyormuş gibi görünen insan için kullanılır.” (1998-I, s. 379); *Çağrı alıp arķun münüp arķar yeter / Awlar keyik tayđan ıdıp tilķü tutar*: “Doğanı alıp, küheylana binerek dağ keçisine erişir; geyik avlar, tazıyı salıverip tilķiyi yakalar (Eline doğanı alır, küheylan atına binerek dağ keçisine erişir; uzun kulaklı, ince belli köpeklerle, tilķiler avlar)” (1998-I, s. 421); *Öldeçi sıçđan muş taşakı Ķaşır*: “Ölecek sıçan kedi taşakı Ķaşır. Bu sav, ölümü bir şey yüzünden olacak kimsenin, o şey etrafında dolaştığı zaman söylenir.” (1998-I, s. 438)⁴⁹; *Ķuş yawuzı sağzığan, yıgaç yawuzı azđan, yēr*

⁴⁸ Bu sav, az bir farkla ileride de tekrarlanmıştır: *Awçı neçe tef bilse ağığ ança yol bilir*: “Avcı ne kadar hile bilse, ayı da o kadar yol bilir” (DLT, 1998-I, s. 332).

⁴⁹ Bu sav, çok az bir farkla ileride de tekrarlanmıştır: *Öldeçi sıçđan muş taşakın Ķaşır*: “Ölecek sıçan kedi taşakı Ķaşır (Sıçanın ölümü yaklaştığında kedinin taşakını Ķaşır).

yawuzı kazgan, bodun yawuzı Barsğan: “Kuşların kötüsü saksagan, ağaçların kötüsü kuşburnu (yaban gülü), yerin kötüsü bataklık olan yer, halkın kötüsü de Barsganlılardır.” (1998-I, s. 439); *Böriniñ ortak, kuzgunuñ yığaç başında*: “Kurdunki ortak, kuzgununki ağaç başında (Kuzgun, kurdun avladığı şeyle ortak olur, fakat kendi avladığı şey ağacın başında durur)” (1998-I, ss. 439-440); *Ewdeki buzağı öküz bolmas*: “Ev danası öküz olmaz. Bu sav, şerefte, fazilette yükseldiği hâlde hısımlarının hâlâ çocuk saydığı kimse için söylenir.” (1998-I, s. 446); *Yazıdağı süwlin eğer geli ewdeki tağağı içginma*: “Kırdaki sülünü ararken evdeki tavuğu kaçırma. Bu sav, meydana olmayan bir şeyi ele geçirmek için elindekini harcayan kimseye söylenir.” (1998-I, s. 447); *Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma*: “Kızla güreşme, kısrakla yarışma (Kızla güreşme, çünkü kızlar kuvvetli olur, seni alt eder; kısrakla yarışma, kısrak attan daha çevik, daha sıçrayışlı olduğundan seni yener). Bu, Hakanlılardan bir kızın, gerdek gecesi Sultan Mes’ud’u, ayağıyla dokunarak yıktığı için Hakanlıların Sultan Mes’ut hakkında söyledikleri bir savdır.” (1998-I, s. 474); *Beçkem urup atlağa / Uyğurdağı tatlağa / Oğrı yawuz ıtlğa / Kuşlar kibi uçtımız*: “Atlara belge vurarak Uyğurdaki Atlara, hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk (Atlara alamet vurarak Uygur köpeklerinin üzerine yöneldik. Bununla Uygur ulusunu murad ediyor; kuşlar gibi uçarak tepelerine indik, demek istiyor)” (1998-I, ss. 483-484); *Kalın kaz kulavuzsuz bolmas*: “Çok kaz, kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz demektir. Bu sav, işlerinde kendisinden daha bilgili bir kişiye uymakla emronulan kimse için söylenir.” (1998-I, s. 487); *Eşyek ayur başım bolsa sundurıda suw içgeymen*: “Eşek, başım esen olsa denizden su içerim, der. Bu sav, dileğine erişmek için uzun seneler yaşamasını isteyen kimse için söylenir.” (1998-I, s. 492); *At teküzligi ay bolmas*: “At akıtması ay olmaz (Atın alınıdaki akıtma, ay yerini tutmaz). Bu sav, büyük bir işin yerine küçük bir işi koymak için çalışıldığı zaman söylenir.” (1998-I, s. 507); *Özüm meniñ budursın / Otı anıñ çaqlanur*: “Benim gönlüm bildircin, onun ateşi çalkanır (Benim özüm bildircin gibi, onun sevgisi ateşi üzerinde döner, dolaşır)” (1998-I, s. 513); *Teñde bile körse meni ördek atar / Kalwa körüp kaşğalaki suwğa batar*: “Ördek beni o göllerde temrensiz ok atar görse, kaşgalak suya batar (Ördek beni bu sularda temrensiz okla gördüğü vakit bu kuş suya batar)” (1998-I, s. 528); *Boldaçı buzağı öküz ara belgülüg*: “Öküz olacak buzağı bellidir, olacak buzağı öküzler arasında bellidir. Bu sav, kendisinden her türlü iyilikler beklenen yiğit, koçak genç için söylenir.” (1998-I, s. 528); *Senden kaçar sundılaç / Mende tiner qarğılaç / Tatlığ öter sanduvaç / Erkek tişi uçruşur*: “Yund kuşu senden kaçar, kırlangıç bende dinlenir, bülbül tatlı tatlı öter, erkek, dişi bende çiftleşir (Yaz, kısa: ‘Yund kuşu senden kaçar, kırlangıç bende vakit geçirir; bülbül türlü

Bu sav, ancak telef ve tehlikeli bir işle ilgilenen kimse için söylenir.” (DLT, 1999-III, s. 267).

ahenklerle öter, erkek, dişi bende çiftleşir.’ der)” (1998-I, s. 529)⁵⁰; *Tegre alıp egrelim / Attın tüşüp yügrelim / Arslanlayu kökrelim / Küçi anın kewilsün*: “Çepçevre çevirelim, kuşatalım; attan inip-yügrükçe-koşalım, arslan gibi kükreyelim; onun gücü gevşesin (Duşmanı çevirelim, kuşatalım; attan inerek gayretle saldıralım; arslan kükreyişiyle kükreyelim; tâ ki, bundan duşman zayıflasın)” (1998-II, s. 13)⁵¹; *Ëwek sinek sütge tüşür*: “İven sinek süte düşer. Bu sav, işlerinde aceleyi terk ile emronulan kişi için söylenir.” (1998-II, s. 13); *Tayğan yügürgenni tilkü sewmes*: “Tazının yügrüğünü tilki sevmez (Tilki, tarzı köpeklerinin çok koşanını sevmez; çünkü o, onu yakalar). Bu sav, arkadaşları arasında faziletle ün alan kimse için söylenir; arkadaşları onu çekemezler, ona karşı hınç beslerler.” (1998-II, s. 15)⁵²; *Eren kamuğ artadı neşler udu / Tawar köriip uslayu eske çuçar*: “Mal yüzünden adamlar hep bozuldu; mal gördüklerinde kartal gibi leşin üzerine inerler (Mala tamâ etmek yüzünden halkın ahlakı bozuldu; bir mal gördüklerinde, kartalın leşe konduğu gibi konarlar)” (1998-II, s. 17); *İtim tutup kuğı çaldı / Anıñ tüsin kıra yoldı / Başın alıp kuğı saldı / Boğuz alıp tükel boğdı*: “Köpeğim onu tutup yere çaldı, onun tüyünü büsbütün yoldu, başını koparıp aşağıya saldı, boğazını yakalayıp tamamen boğdı (Köpek, kurdu yakaladı, onu yendi, tüylerini yoldu, arkaya attı, boğazını ısırdı, boğdı)” (1998-II, s. 24); *Bir karga birle kış kelmes*: “Bir karga ile kış gelmez. Bu sav, kendisine yardım edecek arkadaşının gelmesi için, işlerinde ağır olmakla emredilen kimse hakkında söylenir.” (1998-II, s. 26); *Awlap meni koymañız / Ayık ayıp kaymañız / Akar közüm uş teniz / Tegre yüre kış uçar*: “Beni avlayıp bırakiverme, söz verip cayma; gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar (Beni avlayınca horlama, alçak görme; verdiğin sözü tut, gözümünden deniz suyu akıyor, -çünkü denizin suyu tuzlulukta göz yaşına benzer-gözümünden akan suların etrafında kuşlar uçuşur)” (1998-II, ss. 45-46); *Kiçik uluğka turuşmas, kırğuy soñkurka karişmas*: “Küçük büyüğe karşı koymaz, atmaca sonkura karşı duramaz (Küçük, yiğitte olsa büyüğe karşı duramaz, gücü yetmez; nitekim, atmaca sonkura karşı koyamaz)” (1998-II, s. 95); *Yügürdi*

⁵⁰ Bu parça, çok az farkla ileride de tekrarlanmıştır: *Senden kaçır sundılaç / Mende tınar kargılaç / Tatlığ öter sanduvaç / Erkek tişi uçurşur*: “Yund kuşu senden kaçır, bende kırlangıç dinlenir. Bülbül tatlı öter, erkek dişi uçurşur (Yazla kışın karşılaşma deyişlerini anlatarak diyor ki: ‘Yaz, kışa, yund kuşu senden kaçır; birçok kuşlar ile kırlangıç bende bulunur. Bülbül öter, sesiyle herkes zevk bulur. Yazın erkek ve dişi çiftleşir’)” (DLT, 1999-III, ss. 178-179).

⁵¹ Bu parça, çok az farkla ileride de tekrarlanmıştır: *Tegre awıp egrelim / Attın tüşüp yügrelim / Arslanlayu kökrelim / Küçi anın kewilsün*: “Etrafını evirip çevirelim, kuşatalım; attan inerek koşuşalım, arslan gibi kükreyelim, bununla kuvveti zayıflasın.” (DLT, 1998-II, s. 138).

⁵² Bu sav, çok az farkla ileride de tekrarlanmıştır: *Tayğan yügrügin tilkü sewmes*: “Tilki, tazının yügrüğünü sevmez. Bu sav, birbirini çekemeyen iki bilgin için söylenir.” (DLT, 1999-III, s. 175).

kewel at / Çakıldı kızıl ot / Köyürdi arut ot / Saçrap anın örtenür: “Soylu at koştu, kızıl ateş çıktı, kuru ot yandı, sıçrayıp onunla yanar (Soy at koştuğu vakit tırnakları ateş çaktı, onunla kuru ot yandı)” (1998-II, s. 133); *İltip tarığ koğmadı / Sıçğan taķı sıkırķan / Kizlep nelük ketürsen / Emdi anı kısrırķan:* “Sıkırķanla sıçan azıģı götürdü, bırakmadı; nice gizler beklersin. Şimdi onu sakla, kısmırlık et. (Çoluğuna çocuğuna karşı kısmırlık eden bir adamı kinayarak diyor ki: Onun azıģını sıkırķan ve sıçan berbat etti, bir şey bırakmadı; şimdi sıkılık et, onu, çoluğuna çocuğuna yedirmel!)” (1998-II, ss. 263-264); *İkki boğra iğeşür, otra kökeğün yançılır:* “İki boğra boğuşur, arada gök sinek, bögelek ezilir. Bu sav, iki beyin çarpışarak arada halkın ölmesi, ezilmesi hâlinde söylenir.” (1998-II, s. 287); *Buç buç öter semürgük / Boğzı üçün meñlenür:* “Güzel öten semürgük kuşu tane gördüğünde boğazı için toplar” (1998-II, s. 290); *Arı kaşçıtsa isrur:* “Arıyı kızdırırsa sokar (Arı, kızdıran adamı sokar). Bu sav, bir kimsenin bir fitneyi uyardıktan sonra ona yakalandığı zaman söylenir.” (1998-II, s. 329); *Saçratğudın korkmış kuş kırk yıl adrı yığaç üze konmas:* “Tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatal ağaç üzerine konmaz (Bir kere tuzaktan korkan kuş artık kırk yıl çatalı ağaç üzerine konmaz)” (1998-II, ss. 331-332); *Çağrı berip kuşlatu / Tayğan ıdıp tuşlatu / Tilki tonuz taşlatu / Erdem bile öglelim:* “Çakır kuşu verip avlatarak, tazıyı koğalatıp dişleterek, tilkiyi, domuzu taşlatarak; faziletle öğünelim (Gençlere çakır kuşu vererek av yaptırırız; tazıları geyik, domuz tilki gibi hayvanları ısırtmak üzere salıveririz. Tazıya yardım için o hayvanları taşlarız. Faziletle öğünürüz)” (1998-II, ss. 343-344); *Tilkü öz yinige ürse uduz bolur:* “Tilki kendi inine karşı ürerse uyuz olur. Bu sav, ayrılmadığı kabilesini yeren kimse için söylenir.” (1999-III, s. 5); *Kuş kırt kamuğ tirildi / Erkek tişi tērildi / Öğür alıp tarıldı / Yınķa yana kirgüsüz:* “Kurt, kuş bütün dirildi, erkek dişi derlendi, öğür alıp dağıldılar. Artık ine girmeyecek (Baharı anlatarak diyor ki: Kurt, kuş, öldükten ve baharın soluğunu emdikten sonra dirildi; erkek, dişi toplandı. Bölük bölük olup dağıldı. İkinci defa ine girmeyecektir)” (1999-III, s. 6); *Koldaş bile yaraşğıl karşıp edin üdürme / Bek tut yavaş taķağū sūwlin yazın ederme:* “Arkadaşın ile yaraşıklı ol, ona aykırı giderek başkasını seçme, yavaş huylu tavuğū sağlam tut, kırdā süğlün arama (Bir kimseye arkadaş olursan ona karşı saygı göster, işlerde ona uy, aykırılık etme; başkasını ondan üstün tutma; evindeki tavuğū iyi gözet, evdeki tavuk kaçarsa, kırdā süğlün arama)” (1999-III, s. 11); *Aķturur közüm yulaķ / Tuş kılır ördek yuğaç:* “Gözümün yaşını akıtır; ördek, sokuşu orada kavuşur (Gözüm öyle yaş akıtır ki ondan göller peyda olur, ona ördek ve sokuşları iner)” (1999-III, s. 17); *Yılan yarpuzdın kaçāar, ķanča barsa yarpuz utru kelür:* “Yılan yarpuzdan kaçāar, nereye gitse ona karşı gelir (Bu sav, sevmediğı şeyden çekinen ve fakat yine o şeye yakalanan kimse için kullanılır)” (1999-III, ss. 39-40); *Üs es körüp yüksek ķalık koğı çaķāar / Bilge ķişi öğüt berip tawraķ uķar:* “Kerkes kuşu leşi yüksek havadan görüp aşığıya iner, bilgin ķişi öğüt vererek iyi anlar (Kerkes kuşu leşi gördüğü zaman iner ve yüksek havadan süzülür. Bilgin adamın avı da öğüttür. Bilgin ķişi öğüdü iştittiğı

zaman ezberler ve anlar)” (1999-III, s. 46); *Ƙolan Ƙuduęka tüşse Ƙurbaęa ayęir bolur*: “Ƙolan -yaban eğeği- kuyuya düşse kara kurbağası ayęir olur” (1999-III, s. 122); *Köni barır keyikniğ közinde adın başı yok*: “Düz giden geyiğin gözünden başka yarası yok (Doğru giden, iki tarafına bakmayan geyiğin gözünden başka yarası yoktur). Bununla ‘göz, hakikatte yara değildir.’ demek ister. Bu sav, ağır işe atılıp da herkes tarafından kınanan kimse için söylenir.” (1999-III, ss. 151-152); *Yaruğ yıldız toğarda uğnu kelip bağarmen / Satulayu sayraşıp tatlığ ünün Ƙuş öter*: “Parlak yıldız doğduğunda uyanıp gelir bakarım. Ƙuşlar gevezelik yapıp tatlı sesle ötüşerek şakırlar. (Parlak yıldız doğduğunda uykudan uyanır, ağaçlara bakarım ve Ƙuşların tatlı seslerle ötüşünü işitirim)” (1999-III, s. 194); *Kęce turup yorır erdim / Ƙara kızıl böri kördüm / Ƙatıę yanı Ƙura kördüm / Ƙaya köriüp bağu ağdı*: “Gece kalkıp yürür idim, kara, kızıl kurt gördüm, sert yayımı kurdum, beni görüp yokuşu ağdı (Geceleyin kalktım. Kara ve kırmızı kurtlar gördüm. Kuvvetli ve sert yayımı kurdum. Kurtlar bana doğru dönüp baktı. Beni görüncede ardına bakarak yokuşu aştı)” (1999-III, ss. 219-220); *Böri Ƙoşnısın yemes*: “Kurt komşusunu yemez. Bu sav, komşulara saygı ile emrolunan kişi için söylenir.” (1999-III, s. 220); *Ƙuş balası Ƙusunçıę, it balası oğşançığ*: “Ƙuş yavrusu kusunç ve iğrençtir, köpek yavrusu görünüşte ele alıp oynayacak kadar güzeldir (Büyüdükten sonra iş tersine döner)” (1999-III, s. 232); *Ƙorday Ƙuęu anda uçup yumęin öter / Ƙuzęun yanın sayrap anın üni büter*: “Ƙorday, kuğu orada uçup toplanarak öter, kuzęun, alacakarga öterek bu yüzden sesleri kısılır (Bulunduğu yerin güzelliğini anlatarak diyor ki: Orada korday, kuğu ve birçok Ƙuşlar suların etrafında uçuşurlar; hepsi de çeşitli seslerle ötüşürler. Karga ve alaca karganın bağırmaktan sesleri kısılır)” (1999-III, ss. 240-241); *Bir tilkü terisin ikile soymas*: “Bir tilki derisi iki gez soyulmaz. Bu sav, bir adam yüzünden iyilik görerek ikinci gez yine iyilik isteyen kimse için söylenir.” (1999-III, s. 244); *Yazıda böri ulusa ewde it bağrı tartışur*: “Ƙırda kurt ulusa -kurda acıdığı için- evde köpeğin bağrı sızlar. Bu sav, hısımların birbirine yardım etmeleri için söylenir.” (1999-III, s. 255); *Arslan Ƙarısa sıęęan ötin ködezur*: “Arslan kocalırsa yakalamak için fare deliğini bekler. Bu sav, yaşlı bir adamın büyük işlere gücü yetmeyerek küçük şeylere razı olması zamanında söylenir.” (1999-III, s. 263); *Tegirmende toğmuş sıęęan kök kökreğinge Ƙoręmas*: “Değirmende doğan sıçan gök gürlediğinde korkmaz. Bu sav, sıkıntılı işler içerisinde yoğrulmuş olan, sonra ufak bir şeyle korkutulmak istenen kimse için söylenir.” (1999-III, s. 282); *Yalęus Ƙaz ötmes*: “Bir tek kaz ötmez. Bu sav, işlerinde başkasından yardımlaşmakla emrolunan kişi için söylenir.” (1999-III, s. 384).

Sonuç

Kâşgarlı Mahmud tarafından 1072'de tamamlanmış olan *DLT*, Türk kültür tarihinin en değerli kaynaklarından birisidir. Bu çalışmada *DLT*'de 11. yüzyılda Türklerin vahşi hayvanlar için kullandıkları kelimeler ve terimler tespit edilerek incelenmiştir. Eserde vahşi hayvan adları olarak hem omurgasız hem omurgalı hayvanların adları mevcuttur. Omurgalı hayvan adlarında Kâşgarlı Mahmud balıklardan, iki yaşamlılardan ya da amfibilerden, sürüngenlerden, kuşlardan (yırtıcı kuşlar, ötücü kuşlar, su kuşları, tavuksular, yağmur kuşları, turnamsılar, deve kuşugiller, bağırtlakgiller, güvercingiller) ve memelilerden (yarasalar, geviş getirenler, tek toynaklılar, ayıgiller, domuzgiller, filgiller, kedigiller, kemiriciler, etçiller ya da köpekgiller, maymunlar) çeşitli hayvanların adlarını sözlüğüne almıştır. Bunların yanı sıra sözlükte hayvanların özellikleriyle ilgili terimler vardır ki bunlar cinsiyete, renklere ve yaşa göre özellikleri belirten terimlerdir. Eserde hayvanların organları ve yaşadıkları yerler için kullanılan kelimeler ile hayvanların davranışlarını anlatan kelimeler çok sayıda mevcuttur. Vahşi hayvanların günlük hayatta kullanımıyla ilgili kelimeler de sözlükte bulunmaktadır ki bunlardan anladığımız kadarıyla 11. yüzyılda Türkler, vahşi hayvanların çeşitli organlarını gündelik hayatlarında, vahşi hayvan adlarını kişi adlarında, unvanlarda, yer adlarında ve gök cisimlerinde, vahşi hayvanları da atasözlerinde, deyimlerde ve şiirlerde öge olarak kullanmaktaydılar. Bu çalışmada ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un yeterince açık bir şekilde anlatmadığı bazı hayvanlar da tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri taranarak açıklanmaya çalışılmıştır. Esasen henüz çoğunluğu atlı konar-göçer olup en önemli geçim kaynağı hayvancılık olan Türklerde vahşi hayvanlarla ilgili bu denli zengin bir söz varlığının olması son derece doğaldır.

Kaynakça

- Abû-Hayyân. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk* (A. Caferoğlu, Çev.). İstanbul: İstanbul Evkaf Matbaası.
- Altayca-Türkçe Sözlük*. (1999). E. Gürsoy-Naskali, M. Duranlı (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig – I – Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. (1998-1999). (B. Atalay, Çev.). Cilt 4. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, M. (2008). Dîvânü Lugâti't-Türk'te Alt Anlamlılık. (F. S. B. Özönder, Ed.), *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* içinde (ss. 315-323). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gabain, A. v. (1950). *Alttürkische Grammatik – mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü – Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini* (K. Aytaç, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gül, B. (2008). Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Söz Dünyası. (F. S. B. Özönder, Ed.), *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* içinde (ss. 279-296). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (İ. Kurban, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2004). *İrk Bitig – Eski Uygurca Fal Kitabı*. (N. Demir, E. Yılmaz, Ed.). Ankara: Öncü Kitap.
- Thomsen, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (V. Köken, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuva Türkçesi Sözlüğü*. (2003). E. Arıkoğlu, Klara Kuular (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1945-1948). *Kırgız Sözlüğü, Cilt 2* (A. Taymas, Çev.). Ankara: Millî Eğitim Basımevi.
- Yunusoğlu, M. K. (2008). Dîvânü Lugâti't-Türk'te Metafor ve Metonomi. (F. S. B. Özönder, Ed.), *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* içinde (ss. 341-352). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.